

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
кафедра культурології

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА»

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський) рівень
Ступінь вищої освіти – бакалавр
Галузь знань – 29 «Міжнародні відносини»
Спеціальність – 293 «Міжнародне право»
Освітня програма / спеціалізація – «Міжнародне право»
Статус дисципліни – обов'язкова

Харків – 2022

Лекція до теми 1.

Культура як суспільний феномен

§ 1. Осмислення сенсу поняття культури

Слово «культура» своїм походженням зобов'язане латинським словам *colo, colere*, «cultura», що означає обробляти землю. Давньоримський філософ Марк Тулій Цицерон наповнив поняття «культура» антропологічним змістом, позначив ним вихованість людини, розвиненість її душі, освіченість.

В епоху Середньовіччя не було теоретичних розробок, спеціально присвячених визначенню поняття «культура». Світоглядною основою цієї епохи були релігійні настанови, Божі заповіді. Відповідно релігійному ученню жити необхідно за Богом, який є ідеалом, а земна гріхозна людина має прагнути наблизитись до ідеалу через богоугодні вчинки. Так сформувалося протиставлення природи і культури **як благодаті** – досконалості, якої повинна прагнути кожна людина і яка виявляється у вірі в Бога, житті за християнськими ідеалами. Саме благодать, нескінченне самовдосконалення людини поставала як сенс її життя середньовічної доби.

У добу Відродження починається повернення до античної традиції, на перший план виводиться саме людина, яка повинна була не стільки наслідувати природу, скільки перевершити її завдяки власному талантові. Так утверджувалася ідея людини-творця, що творить світ, красу, саму себе. Таким чином, розуміння культури поступово асоціюється з досконалістю людини. Культура – не тільки перетворення людиною природи, а й перетворення людиною самої себе.

Як наукове поняття «культура» оформлюється в добу Нового часу, коли розуміння культури наповнюється гуманістичним змістом. Німецький юрист і політичний мислитель XVII ст. С. Пуфендорф першим використав поняття «культура» для характеристики свідомо цілеспрямованої сукупної діяльності людей, «поліпшення природи», що спричиняє зміну життя.

У XVIII ст. мислителі вважали культуру одночасно й інструментом удосконалення людини, і метою, яка надає внутрішнього смислу історії. Розвиток культури починає усвідомлюватися як єдиний процес, що має всесвітньо-історичний масштаб і характеризується певним зв'язком причин і наслідків, внутрішніми закономірностями. Представники пізнього Просвітництва, німецькі філософи І. Гердер і Г. Гегель, розглядали культуру як духовну еволюцію людства, поступове вдосконалення мови, звичаїв, державного устрою, наукового знання, мистецтва, релігії. Ідеї прогресу, еволюційного розвитку стали переважати в світогляді людей XIX століття, яким прогрес культури став представлятися нескінченним процесом все більшого її вдосконалення. Лише в XX столітті людству довелося пережити розчарування в цих надіях.

До питань, пов'язаних із сутністю культури, зокрема української, зверталися у своїх дослідженнях М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Ф. Колесса, М. Возняк, С. Томашівський, М. Грушевський та ін. Заглибленням у світоглядні цінності української культури стали розвідки Я. Яреми, І. Мірчука, Д. Донцова, О. Кульчицького, М. Шлемкевича, Є. Маланюка, І. Огієнка та ін. Сучасні українські філософи М. Попович, С. Кримський, В. Скуратівський, О. Забужко та ін. розглядають українську культурну традицію у контексті світового культурного простору, визнаючи в діалозі українського та загальнолюдського значущість вітчизняної духовності. Серед численних праць, присвячених проблемам розвитку української національної культури, визначенню її місця серед культур інших народів, спільною є філософська теза щодо самоцінності кожної національної культури та її спорідненості з культурами інших народів.

Результат досягнутого в дослідженні культури можна підсумувати таким чином: 1) її слід розглядати як явище, породжене суспільством; 2) культура пов'язана з людською діяльністю; 3) людина виступає не тільки як об'єкт культурної діяльності, але і як суб'єкт, активне творче начало культурно-

історичного процесу; 4) культура, не може бути пов'язана тільки з якоїсь певної стороною життя суспільства, оскільки вона присутня у всіх її проявах.

Поняття «культура» органічно пов'язане з іншим поняттям – «натура» (natura – лат. природа). Поняттям «природа» охоплюється все те, що виникло та існує само по собі, незалежно від волі та бажання людини, все те натуральне, що існує за незалежними від людини законами. Культура виступає перетворенням того, що дано людині від природи, це те, що створено людиною, і в цьому значенні – штучне.

Водночас природа, культура і людське суспільство є нерозривною єдністю, цілісністю. Культура передбачає наявність природи як попередню, постійну і необхідну умову свого існування. По-перше, природа є об'єктом людської діяльності як основи життя, по-друге, природа є об'єктивним матеріальним началом у самій людині. Отже, можливості буття культури задаються природою, а сама культура передбачає наявність природи і людини. Чим гармонійнішим є поєднання людини і природи, тим багатшим є людське життя.

Також розрізняють поняття «культура» і «цивілізація», які іноді вживаються як синоніми. Важливо підкреслити очевидну відмінність понять «культура» і «цивілізація». Культура є атрибутом як людства в цілому, протягом всього часу його існування, так і окремих спільнот (наприклад, культура будь-якого племені, європейська, євразійська культура). Поняття «цивілізація» вживається для позначення певного етапу розвитку людства, суспільства, розвиток продуктивних сил якого дає можливість отримувати додатковий продукт, і саме виробництво останнього, а не просто задоволення наявних потреб людей, стає метою цього суспільства. Згідно з цим виділяють три основні ступені розвитку людства: дикість, варварство та цивілізація.

Поняття цивілізація також уживається для характеристики певного рівня розвитку суспільства. У такому розумінні цивілізацію протиставляють культурі, бо вона може як служити культурі, так може і знищувати її.

Аналіз розвитку уявлень про культуру, сучасні інтерпретації культури дають можливість дати таке **визначення культури – це історичний процес і результат людської діяльності, спрямованої на творення, збереження, розподіл, обмін і вживання цінностей, а також створення нових цінностей, здатних забезпечити подальший процес вдосконалення людини та людства.**

§ 2. Структура, функції та типологізація культури

Складність і багатоманітність людської життєдіяльності зумовлюють складність внутрішньої структури культури як цілісного феномену. Вона існує у двох формах:

– предметній – наочно виражені результати матеріальної та духовної діяльності людей;

– особистісній – внутрішній світ (настанови, принципи, ціннісні орієнтири та ін.) людини, а також соціальних груп, соціуму та людства в цілому.

Ці форми органічно пов'язані, а процес розвитку культури характеризується переходом предметної її форми в особистісну (розпредметнення) і, навпаки, особистісної – у предметну (опредметнення).

У культурі зазвичай виокремлюють такі сфери, як матеріальна та духовна. Вони діалектично пов'язані, але відносно самостійні. До матеріальної культури відносять засоби виробництва, предмети побуту, виробничі відносини, результати виробничого процесу тощо. Це широке коло речей, засобів, технологій їх творення, які спрямовані на задоволення матеріальних потреб людей, продовження людського роду.

Духовну культуру пов'язують із духовним виробництвом. Духовна культура – все те, що створено людиною, але її результати спрямовані на формування в людини ціннісних орієнтирів та задоволення духовних потреб: релігійних, моральних, правових, політичних, наукових, філософських, художніх. Духовна культура є тією сферою діяльності, яка пов'язана із

свідомістю, духом, його формуванням, розвитком і вдосконаленням. Її складовими є духовний стан людини, її духовні потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви, ідеали, уявлення про сенс життя, щастя, справедливість, у цілому світогляд, менталітет. Усе перелічене формується в процесі духовної діяльності, втілюючись у формах свідомості (міф, релігія, мораль, право, політика, філософія, наука, мистецтво) і соціальних інститутах (зокрема системі освіти і виховання, засобах масової комунікації та інформації, культурно-освітній роботі), звичаях, традиціях, обрядах, суспільній думці тощо. Окрім того, до складу духовної культури входять і ті відносини, що складаються при здійсненні духовної діяльності.

Згідно з цим у сфері духовної культури виокремлюють: релігійну, моральну, правову, політичну, філософську, наукову, художню культури.

Суттєвими особливостями духовної культури є:

1) духовні цінності, які існують у предметній формі і ніколи не застарівають,

2) духовні цінності позбавлені меж споживання, засвоювати їх можна безкінечно, оскільки перенасичення в процесі духовного споживання не відбувається,

3) духовні цінності можуть випереджати свій час та знаходити своє визнання тільки з часом,

4) у предметній формі духовної культури у більшості випадків яскраво зафіксована неповторність особистості її творця, а деякі духовні цінності взагалі не можуть існувати поза актом діяльності людини (театральна вистава, лекція, урок тощо),

5) для цінностей духовної культури проблематично визначити вартісну форму вираження (грошову), у зв'язку з чим оцінка й ціна їх завжди відносні.

Суб'єктом культури може бути суспільство в цілому, соціальна група, окремий індивід. Перетворення людини в суб'єкт культури передусім передбачає формування свідомості (здатності і потреби виявляти надприродні

якості), вихованість (життя за нормами культури), креативність (вміння створювати нове на основі цінностей минулого).

Для людини як суб'єкта культури важливим є питання ототожнення себе з певним типом культури. Культурна ідентифікація (або самоідентифікація) – це непримусове самоусвідомлення людиною себе як органічної складової певної культури, осмислення своєї єдності з цією культурою.

Важливими умовами розвитку культури є новаторство й традиції. Усталеність у культурі – це традиції. Традиція – це форма і спосіб соціального успадкування матеріальних і духовних цінностей, за допомогою чого зберігається і передається від покоління до покоління, найцінніше в культурній спадщині, внаслідок чого засвоюється досягнутий людством досвід. Система традицій відображає цілісність і сталість суспільного організму.

Зв'язок між культурами минулого і сучасного, використання здобутків цих культур визначається поняттям «спадкоємність». Спадкоємність – не просто запозичення і використання досвіду, досягнень певних культур. Вона передбачає критичне ставлення, оцінку, творче оновлення, тобто усвідомлену дію щодо культури минулих і сучасних часів. Це означає, що культура не може існувати без оновлення – новацій, яка перевіряється часом, заново оцінюється кожним наступним поколінням людей. Традиції і новації в культурі – два невід'ємні процеси її існування та розвитку.

Культура виконує різні функції: змістовно-ціннісну – за її допомогою викристалізуються базові основи спільного життя людей, народжуються еталони ціннісних орієнтирів; організаційно-регулятивну – для спільної життєдіяльності людям необхідно самоорганізовуватись, об'єднуватись в територіальні і функціональні групи, домовлятися про заходи діяльності в цих групах, узгоджувати їх між собою, виробляти загальні правила взаємодії усередині цих груп і між ними; комунікативну, яка спрямована на забезпечення багатогранності спілкування людей, дає можливість обмінюватися не тільки результатами діяльності людей, а також інформацією

про них, знанням, досвідом; трансляційну, яка забезпечує спадкоємність людського досвіду, прилучення до якого передбачає засвоєння цінностей, норм, традицій, звичаїв, обрядів тощо; людинотворчу, яка синтезує всі перелічені функції.

Для впорядкованого висвітлення багатоманітності культури як суспільного явища використовують її **типологізацію**. **Тип культури** – умовно виокремлена із загальнолюдської системи культура, яка має власні суттєво-якісні ознаки та знаходиться у взаємодії з іншими. Типологізація культури як спосіб осмислення складності та багатоплановості культури, її систематизації, впорядкування, порівняння, узагальнення, відбувається на основі різних принципів – історичний (первісна; культура давніх цивілізацій; середньовічна; культура доби Відродження (Ренесансу), культура Нового часу і сучасна), парадигмальний (згідно з яким розрізняють: первісну культуру, культуру прадавніх цивілізацій (східного та античного типу), середньовічну, культуру Відродження, Бароко, Просвітництва, ХІХ ст., сучасну культуру), регіональний (арабо-мусульманський, африканський, латиноамериканський, далекосхідний, європейський та інші), національний (українська, вірменська, грузинська, німецька, французька, іспанська, японська, корейська, індійська тощо), релігійно-конфесійний (християнська, ісламська, іудейська тощо) та ін.

Внутрішня неоднорідність і диференційованість певного типу культури пізнається через поняття «субкультура». **Субкультура** – утворення в середині панівної культури, що відбиває і необхідність, і потребу в культурному самовизначенні людей як членів конкретно окреслених соціальних груп з власними цінностями, ідеями, символами, нормами, звичаями, ідеалами, зразками поведінки (наприклад етнічні, соціально-демографічні, професійні, релігійні тощо). Субкультура не намагається протистояти панівній культурі, ніколи не претендує на те, щоб замінити собою домінуючу (панівну) культуру і характеризується: відносною герметичністю, стійкістю і тривалістю, певною автономністю. Існують такі субкультури, що претендують на універсальність,

виходять за межі власного культурного середовища, сповіщають світу нові цінності і норми, прагнуть перетворити їх на всезагальні. Внаслідок субкультура перетворюється на контркультуру і намагається стати панівною (наприклад, раннє християнство можна вважати контркультурою щодо панівної на той час язичницької елліністичної культури).

§ 3. Національна культура – складова світової культури

Світ культури є складним і багатоманітним, тому світову культуру слід усвідомлювати як рівноправне співіснування культур всіх народів, за умов взаємозбагачення різних національних культур.

Розмову про національну культуру слід починати з осмислення поняття «народ». Зрозуміти, що об'єднує народ в єдине ціле, можна на основі історичного підходу, згідно з яким народ, тобто етнос, – це історично усталена на певній території стійка біосоціальна сукупність людей, які мають загальні стабільні риси, особливості традицій, мови, усвідомлюють свою єдність і генетичний зв'язок з іншими представниками цієї ж групи, а також відмінність від інших. Людина сприймає себе нащадком попередніх поколінь, пам'ять про яких передається в часі. Так формується історична спадкоємність, що й визначає цілісність народу-етносу. Важливо зазначити, що поняття «народ-етнос» є не тільки біологічним, а й соціальним, оскільки базується на самосвідомості людей (інакше, це призводить до расистських спроб ділити людей на «щирих» і «неширих» представників етносу).

Історичні умови, в яких існують народи-етноси, утворюють різні соціальні зв'язки. Це зумовлює появу етносоціальних спільнот – субетносів, які підпорядковані основному етносу (так, наприклад, у складі українського народу є такі субетноси, як гуцули, лемки, бойки тощо). Тому народ як етносоціальна спільнота поєднує людей різного етнічного походження.

Поняття «нація» в науковій літературі використовується в таких найбільш поширених значеннях. По-перше, нація – це сукупність громадян держави, тобто це народ, який досяг певного рівня культурного розвитку і певного ступеня політичної організації. Він об'єднаний спільною мовою та

культурними традиціями і організований в єдину державу. У такому розумінні нація – територіально-політична спільнота, синонім держави. По-друге, нація – історично сформована стійка спільнота людей, для якої є характерним єдність економічного життя, мови, території, психологічних рис (національний характер, національна свідомість і т. ін.). У такому розумінні нація – соціально-історичне явище, яке виникає в період подолання феодальної роздрібненості і зародження капіталізму, а держава, як важливий чинник консолідації нації, не є обов'язковою ознакою нації.

Становлення більшості сучасних європейських націй пов'язано з переходом від феодальних відносин до буржуазних (доба пізнього Середньовіччя), у процесі чого відбувається формування національної самосвідомості, утворення національної мови, національної культури. Національна свідомість формується під час утворення національної держави (як це відбувалося в Західній Європі), або під час національно-визвольних рухів – це усвідомлення представниками нації себе єдиною цілісною спільнотою в системі національних відносин на основі сукупності національних цінностей, уявлень, традицій тощо. Національна свідомість реалізує самовизначення людини в системі національних відносин, утвердження себе як носія національних цінностей, мови, традицій і т. ін.

У процесі утвердження й усвідомлення національно-культурної окремішності найголовнішу роль відіграє мова. Мова як фундамент і ознака національної культури постає у двох формах – усній і писемній. Вона є основою мовлення, фундаментом людської комунікації, засобом передачі думок, сукупності знань і уявлень людей про світ. Національна мова є явищем історичним. Її виникнення і становлення пов'язано з епохою утворення націй. Суспільне явище – мова – є не тільки головним способом передачі інформації, а й способом визначення якості цієї інформації, тим, що багатомовно зумовлює життя людей. Мова виконує в будь-якому суспільстві такі функції: культуротворчу, етнозберігальну, комунікативну, пізнавальну, ідентифікуючу, інтегративну та дезінтегративну. Вона функціонує у вигляді

рідної мови, мови національної та мови державної, а також мови міжнаціонального спілкування. Мова одночасно є як умовою розвитку національної культури, так і його результатом.

Базисом національної культури є **етнічна культура**, яка виникає разом з етносами та охоплює особливості норм поведінки, звичок, обрядів, народних промислів, фольклору, одягу, їжі тощо. Вона характеризується консерватизмом, традиційністю, орієнтацією на збереження свого коріння і самобутності. Грунтуючись на етнічній культурі, національна культура орієнтована на масштабний культурний діалог, на засвоєння досягнень інших національних культур, на розбудову нового, сприйняття змін, на взаємодію з іншими культурами, що й зумовлює її внесок у загальносвітовий культурний процес. **Національна культура** – це поєднання загальнолюдського та етнічно неповторного, національно особливого, безперервний процес взаємодії традиційного та інноваційного.

Оптимальну міру традиції і новації віддзеркалює поняття – національна ідея. Зміст поняття національна ідея передбачає наявність у національної спільноти почуття національної гордості, почуття національної гідності, усвідомлення мети, яка об'єднує, організує, мобілізує націю на подальший розвиток. Національна ідея органічно поєднує: знання про минуле, що забезпечує усвідомлення історичного досвіду та уроків історії; знання про сьогодення, що надає об'єктивну картину сучасних проблем і можливостей їх вирішення; прогнозування майбутнього як стратегія подальшого поступу суспільства. **Національна ідея це сукупність ідей, спрямованих на визначення сенсу буття нації, на формування стратегії подальшого розвитку нації як єдиного «духовного організму».**

Національна ідея формується у процесі свідомої цілеспрямованої діяльності національної еліти, які через потужний особистісний потенціал відіграють у суспільстві значущу роль і здатні власними зусиллями впливати на розвиток держави, нації, національної культури, надати емоційно-чуттєвий поштовх національній ідеї, реалізувати її в практичній площині.

Лекція до теми 2.

Феномен української культури

§ 1. Менталітет українців та основні детермінанти його становлення

Соціально-історичний шлях українців, довкілля, в якому минає їхнє життя, вважаються визначальними умовами формування своєрідного характеру українського народу та його менталітету.

М'який клімат, родюча земля, багатство природних надр, водяних і лісових ресурсів позбавляли людей, які жили на території України, агресивності, прагнення до захоплення інших земель, жорстокості, сприяли утвердженню толерантності стосовно до сусідів, до тих, хто не зазіхав на їх територію. Життя в щедрих природних умовах робило людей врівноваженими, звільняло від необхідності побудови суспільства на принципах жорстокої нормативності, педантичності, виключало постійну запеклу боротьбу за розширення власного господарства, не налаштовувало на зовнішню активність, а формувало мрійливо-споглядальне ставлення до світу, викликало у населення ентузіастичне ставлення до вирішення проблем, породжувало впевненість у тому, що всі питання будуть вирішені самі собою, без особливих зусиль.

Сприятливі природно-географічні умови викликали в людей повагу до природи, довіру до неї, її шанування. Природний рай спонукав людину створювати рай навколо себе.

Родючий природний ґрунт не вимагав обов'язково значних колективних зусиль задля результативності господарської діяльності. Природа зробила українця непередготовленим до боротьби з довкіллям, з соціальними негараздами. Українців характеризує недієвість, вони уникають відповідальності, сповідують пасивність, невтручання у розв'язання проблем зовнішнього порядку.

Водночас природа сприяла формуванню та затвердженню індивідуалізму українців, який відрізняється відсутністю дієвості, пануванням самозамкненості, ізоляваністю, інтровертністю та

відмовою від будь-якої залежності. У зв'язку з цим соціальні проблеми, їх розв'язання ніколи не були пріоритетними для українця, зосередженого на власному домогосподарстві, на досягненні власної самодостатності. Втім запорукою добробуту ставала міцна родина, яка завдяки працелюбності створювала продуманий, доглянутий, продуктивний життєвий простір. Родинну атмосферу характеризували орієнтація на сталі взаємини, повага до батьків, урівноваженість, працелюбність, взаємодопомога, доброзичливість.

Природно-географічні умови також зумовили затвердження своєрідності сільськогосподарської діяльності, яка сприяла збереженню традиційних основ життя, пануванню консервативності, не вимагала жорстокого розподілу праці, суворой соціальної структури, різких соціальних змін і перетворень.

Український народ асоціює землю з матір'ю. Селянські пріоритети затвердили антеїзм – визнання землі головною силою, що забезпечує життя, відчуття спорідненості з нею.

Особливості природи виявилися й у своєрідності української мови. Вона характеризується мірним, гармонійним чергуванням голосних і приголосних, мелодійністю, милозвучністю, що створює атмосферу неспішного, доброзичливого та спокійного спілкування.

Становлення та еволюцію національного менталітету зумовлює соціально-історична детермінанта. Особливість історії України – безперервні навали різних держав і народів, які спричиняли безкінечні втрати територій, несталість, постійні загрози духовно-культурного придушення, знищення найсвідоміших представників українського народу, а також зради власного народу українською елітою. Це спричинило прагнення українців до самозбереження, зневіру у владі тощо. Тому українців вирізняють замкненість на «малому гурті», на родині, внутрішнє неприйняття влади при зовнішньому підпорядкуванню їй, комплекс меншовартості, другорядності, зайвості.

Соціальні умови зумовили інтровертність українців – зануреність в особисті проблеми, опікування власними питаннями, зовнішню пасивність, самозаглиблення.

Збереженню фундаментальних основ однорідності (гомогенності) українського суспільства та цілісності національної культури сприяли формуванню відсутності жорсткої соціальної диференціації, зумовили перевагу селянства над іншими верствами населення, пріоритетність родинних цінностей, які визначили моральні настанови суспільства.

Українська родина відрізнялася особливим статусом жінки, яка була заповзятою, енергійною та більш вільною (порівняно зі ставленням до неї серед інших народів), забезпечувала збереження родинних зв'язків, вона налаштовувала не на агресивність, а на взаємопорозуміння. Чоловік, батько в українській родині уособлював владу, грізну й караючу силу. Вагома роль жінки виявляється в пануванні принципу майнової рівності спадкоємців незалежно від статі та віку. Цей принцип рівності в розподілі майна переноситься українцями й на загальносоціальний рівень та виявляється у тяжінні до демократичних, республіканських форм влади завдяки чому ідеальне суспільство – це суспільство природної рівності всіх його представників, а ідеальний керманіч – керівник-колегіал, гетьман, який виявляє турботу про народ.

Історія України свідчить про те, що вона входила як у західноєвропейський, так і євразійський духовний простір. Життя українців на порубіжжі Сходу й Заходу, Європи й Азії зробило українця «людиною прикордоння».

Такі природно-кліматичні та соціально-політичні фактори зумовили специфіку національного характеру українського народу та його менталітет. **Менталітет визначають як** – тип мислення, який ґрунтується на системі цінностей певної спільноти; своєрідний стан, розвиток та спрямованість індивідуальної або групової свідомості; підсвідомі начала, які відображають уявлення конкретного соціуму про навколишній світ, що в свою чергу зумовлює мотиви поведінки та вчинки людей. Менталітет характеризується тривкістю і консерватизмом; його трансформація можлива лише внаслідок дуже значних культурних змін і відбувається повільно.

Менталітет формується під впливом традицій, соціальних інститутів, довкілля і є складним виявом психічної діяльності людей, що містить як свідоме, так і несвідоме. Він є дуальним за своєю природою: це водночас психічне, безсвідоме, природне, біологічне та соціальне, прищеплене вихованням і традицією.

Фундаментом менталітету є **архетипи** – безсвідомі колективні символічні уявлення про людину, її місце у світі та ціннісні орієнтири, які успадковуються біологічно. Архетипи втілюються в образах, символах, міфах, казках, художніх образах та визначають специфіку світобачення, картини світу тощо. Вони забезпечують зв'язок між епохами та поколіннями, цілісність культури, зумовлюють специфіку національного характеру, стереотипів поведінки, емоційно-чуттєвих реакцій тощо.

Найбільш вагомими архетипами українського народу є такі;

- архетип Матері є уособленням Землі, України, Жінки;

- архетип рівності синів та доньок своєї Матері-Батьківщини зумовлює відсутність в Україні права майорату, жорсткої соціальної диференціації, сприяє втіленню в життя демократичних засад;

- архетип особистої свободи, який зумовлює неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, певне відмежування від соціуму, сподівання тільки на власні сили, здібності й розум;

- архетип едукативності як переконаність у тому, що завдяки навчанню можна змінити життя, дізнатися, в чому полягає власне життєве покликання, орієнтує на самореалізацію;

- архетип домінування минулого над майбутнім, пов'язаний із міфологізацією та ідеалізацією минулого, стримує здатність до конструктивного мислення та актуальних змін у життя;

- архетип обрядовості, пов'язаний із орієнтацією на традиційні дії, налаштовує на збереження й відтворення звиклого;

- архетип долі, що зумовлює ірраціонально-героїчні вчинки в екстремальних умовах і пасивне життя за умов повсякденності.

В українському менталітеті найбільш яскраво простежуються такі ознаки:

– домінування емоцій та почуттів над інтелектом і волею. Українців характеризує несталість емоцій та настрою, швидка запальність та швидке згасання емоцій;

– індивідуалізм, який вирізняє споглядальність, самозаглибленість, зосередженість на власних почуттях, відсутність агресивності, перевага образно-чуттєвого начало, спокій і безтурботність (квієтичність), а також позначається як стратегія виживання одиниць, а не спільноти;

– інтровертність, яка виявляється в байдужому ставленні до перспектив соціального розвитку, у проектуванні активності на себе;

– кордоцентризм, який виявляється у перевазі чуттєвого над раціональним, у втечі від реального життя;

– екзекутивність, яка орієнтує людину на репродуктивно-відтворювальну діяльність, на поміркований традиціоналізм, концентрує увагу на поточних, а не на стратегічних завданнях; – толерантність;

– антеїзм – спорідненість із рідною землею;

– селянськість як орієнтація на селянські ідеали та стиль життя представників усіх верств населення;

– орієнтація на малий гурт.

Однією з головних детермінант формування особливості національного менталітету є мова. Характер мови, її словниковий запас віддзеркалює особливості менталітету народу й сутності його духовної культури. Українська мова як різновид слов'янської мови входить до складу індоєвропейської мовної системи. Українська мова успадкувала з праслов'янського мовного світу власний базовий лексичний фонд, розвиток якого забезпечували іншомовні впливи. Мовна ситуація в Україні ніколи не була однозначною, місце і роль мови в житті народу в різні історичні часи змінювалися відповідно до мовної політики влади. Отже, мова це не тільки засіб спілкування і розуміння, вона витворюється в певній культурній

традиції. Сучасна українська мова є однією з важливих форм організації свідомості народу, фактором національно-культурної ідентифікації людини. Мова постає своєрідним генетичним кодом нації, який поєднує минуле із сучасним, забезпечує сучасне буття нації.

§ 2. Національна ідея

Для України особливо значимою є ідеологічна єдність, утворення якої неможливо поза національною ідеєю. Її зміст визначає властиве українцям прагнення триєдина ідея Правди, Волі, Долі, що протягом усього часу спрямовувало історичний шлях народу.

Воля є для них уособленням самоповаги, рівності та поваги до будь-якої людини. Завдяки Волі забезпечується максимальна реалізація особистості на основі її активної діяльності, її відповідальності за досягнення високих результатів. Воля розуміється як свобода, що починається тоді, коли людина долає свої примхливі бажання завдяки самопримусу, самодисципліні, силі духу, сформованих самовдосконаленням. Воля не існує без Правди, в якій об'єднані істина і справедливість. Справедливість – це рівність кожного й усіх, це рівність умов життя кожного й усіх. Рівність конкретної людини визначена її природними і розвиненими здібностями. Істина асоціюється з тим, що відповідає уявленню про реальну дійсність. Правда постає як підґрунтя Долі – можливості самореалізації кожної особи, пов'язаної з її особистісними бажаннями, волею, розумом. Доля в кожного своя, вона залежить від успадкованих і набутих можливостей людини.

Реалізація ідеї Волі, Правди, Долі можлива лише в державі, демократичній устрій якої забезпечував умови для вдосконалення та самореалізації кожної людини, надавав їй широких прав і захищав її. Отже, для українського народу важливим є життя в таких суспільних умовах, які спрямовані на поєднання державних інтересів та інтересів особистості, базуються на рівноправності та незалежності.

Українська національна ідея не ототожнюється з українським менталітетом, українськими традиціями та чеснотами. Національна ідея як

сукупність ідей спрямована на визначення сенсу буття нації, на об'єднання її в єдиний духовний організм, на реалізацію національних інтересів в усіх сферах буття, вона здатна визначити орієнтири трансформації соціуму, мобілізувати народ на їх втілення.

Часом розробки філософії національної ідеї вважають ХІХ ст. Першими, хто почав розробляти філософію української ідеї, були члени Кирило-Мефодіївського товариства (1845 – 1847 рр.), зокрема М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак та ін. доводили, що головне для українців – боротьба за соціальне і національне визволення, на розкритті місця українців у світовому просторі, на визначенні особливостей національного духу.

Проблема розробки національної ідеї у ХІХ – поч. ХХ ст. посідала провідне місце в теоретичній та практичній діяльності української інтелігенції, зокрема таких діячів як М. Драгоманов, Д. Донцов, В. Липинський, І. Франко, Леся Українка, В. Винниченко, М. Грушевський та ін. Головний акцент інтелігенція робила на ідеї неповторності народу, його духу і традицій, на тому, що український народ самобутній за своєю історією, мовою, характером, духом. Процес кристалізації національної ідеї продовжувався протягом всього ХІХ ст., а на початку ХХ ст. сформована українська ідея була покладена в основу програм багатьох політичних партій. Її головні постулати – воля, віра, правда, свобода – виступили фундаментом боротьби українців за самостійність, незалежність, державність. Тому початок ХХ ст. ознаменувався активізацією національно-визвольного руху та сподіваннями на розбудову власної держави.

У сучасній Україні підвищення національної свідомості, формування української національної ідеї є нагальною необхідністю і одним з головних чинників забезпечення подальшого розвитку національної культури, існування незалежної держави, консолідації суспільства.

§ 3. Особливості української культури

Українська культура – неповторна, самобутня та неординарна – посідає гідне місце у світовому культурному просторі. Традиційно українську культуру пов'язують з такими відмінностями:

- українська культура належить до євразійського типу;

- українська культура є однією із складових індоєвропейського кола культур;

- українську культуру відносять до гонічного типу культури, який, на відміну від ургійного, пов'язаний з тим, що творить себе завдяки імпульсам, натхненню, емоціям та почуттям, а не на фундаменті прагматично-раціоналістичних планувань;

- для української культури характерним є домінування минулого над майбутнім, а звідси – наявність традиціоналізму та консерватизму;

- українська культура є поліфонічною. «Головна мелодія» в поліфонічній українській культурі створювалася слов'янами, які використовували для цього все розмаїття культур, що приносили міграційні хвилі;

- українська культура є сполученням протилежних, двоїстих (амбівалентних і бінарних) складових. Це підтверджується наявністю в ньому двох начал: авантюрно-козацького (схильного до максималізму) і селянського (спрямованого на самозаглибленість і самопізнання);

- українська культура є селянською;

- українська культура є релігійною. Православна віра була стабілізуючим чинником на історичному шляху українців, забезпечувала високий рівень релігійної духовності – головного орієнтиру життя, а спрямованість на духовну досконалість і самовдосконалення визначала українське життя, його зміст і форми. Релігія виконувала етноконсолідуючу роль, виступала чинником збереження єдності народу;

- українська культура характеризується гармонійним єднанням етичного й естетичного, поєднанням добра та краси;

- в українському культурному просторі тривалий час панував усний тип культури;

– українська культура є культурою відкритою, функціонує й розвивається у світовому культурному просторі, вона постійно зазнає на собі впливи духовних змін інших культур. Водночас її культурні здобутки є потужним імпульсом для розвитку інших культур.

Така характеристика української культури, звичайно, не вичерпує всіх її самобутніх, глибинних якостей, а лише розкриває найбільш фундаментальні властивості цього феномену.

Лекція до теми 3.

Прадавні та давні культури на теренах України

Характеристика первісної культури

У первісній культурі, котра охоплює час від закінчення процесу антропогенезу до появи перших форм структуризації суспільства (від 150 тис. р. до н. е. до 1 тис. до н. е.), розрізняють кам'яний (від 150 до 4/3 тис. р. до н. е.); бронзовий (близько 3 – поч. 1 тис. до н. е.) та залізний (з 1 тис. до н. е.) періоди, а також періоди, пов'язані із різними типами господарювання – привласнювального та виробляючого.

Основними досягненнями людини за часів привласнювального господарства стали відпрацювання засад збиральництва і полювання, екзогамія та оволодіння вогнем. Це стимулювало накопичення колективного досвіду, осмислення причинно-наслідкових зв'язків, створення знарядь праці.

Формування основ виробляючого господарства за часів неолітичної революції (15 – 12 тис. р. до н.е.) було пов'язано з: переходом до землеробства та осілого способу життя, накопиченням і передачею знань нащадкам за допомогою формування та вдосконалення мови; урізноманітненням соціальної практики – формуванням ремесла; започаткуванням структуризації людської спільноти – поступовим формуванням керівної ланки.

Рисами первісної культури є: синкретизм, симпрактичність, гомогенність, колективізм, табуйованість, самодетермінованість, усний характер, образно-чуттєве осмислення світу, опора на міфологічну свідомість, формування релігійних уявлень (анімізм, тотемізм, фетишизм, магія) та їх існування у контексті ритуалів і обрядів.

Зразки художнього відтворення світу в первісній культурі постають як нерозривний синтез вербального, музичного, образотворчого та архітектурного начал, втілений в обрядах і ритуалах. Це демонструють реалістичні і водночас символічні розписи печер Західної Європи (Шаффо, Ла Мадлен, Гурдан, Ласко та ін), орнамент, яким оздоблювалися керамічні вироби, так звані «палеолітичні венери», які відбивають глобальну цінність

для людини та людської спільноти того часу матріархальних настанов, образів Матері, плодючості та життєдайності, різновиди мегалітичної архітектури.

Процес складання засобів фіксації набутого досвіду (піктографія та ідеографія) ознаменував початок формування абстрактного мислення та становлення письмового типу культури, який стане визначальним для подальших історико-культурних епох.

Культурні процеси на теренах України епохи первісності та давніх часів

Культурні процеси епохи первісності на українських теренах пов'язані із заселенням Закарпаття, Криму та Середнього Подністров'я. Значного розвитку за прадавніх часів досягли мізинська культура, релігійні настанови якої відбиває ансамбль зображень у Кам'яній Могилі, а також неолітичні буго-дністровська та сурська культури західного Приазов'я та степового Подніпров'я.

Однією з наймасштабніших і найрозвиненіших культур епохи міді на українських землях була Трипільська культура, що існувала з V тис. до н.е. до 2 тис. до н.е. Її характеризує перехід від матріархату до патріархату, вдосконалення землеробства (завдяки орній обробці землі та використанню тягової сили), урізноманітнення діяльності (формування ремесла), ускладнення структури спільноти (сім'я – община – плем'я), формування єдиного типу житла та поселення, що свідчить про єдність світоглядних основ, поява своєрідних протоміст - городищ, значущість культів потойбічного життя та предків, а також космологічних уявлень, обоження надприродних сил, що відбивалося у символіці мальованої кераміки, образах світового дерева та Великої Матері Всесвіту.

Культурні процеси епохи бронзи та заліза на українських землях пов'язані із землеробськими, осілими білогрудівською (XV – XII ст. до н.е.) культурою та чорноліською (IX – VII ст. до н.е.), яка вже зазнавала впливу кочових, мобільних, експансивних індо-іранських спільнот. Їх поступова асиміляція з місцевим населенням мала наслідком заміну осілості кочівництвом,

укріплення настанов патріархату, формування чіткої соціальної ієрархії, домінування культів коня та зброї, розвиток ткацтва, ковальства та металургії.

Кочова, войовнича, станова-ієрархічна культура кімерійців (IX – VIII ст. до н.е.) мала владною верхівкою військову привілейовану спільноту, що зумовлювалося та водночас зумовлювало обоження війни та її атрибутів (зброя, бойовий кінь). Розвинена військова справа вимагала вдосконалення знань з металообробки, з металургії, володіння навичками литва, гравіювання, відливання, карбування, штампування і паяння (з використанням бронзи й коштовних металів), різьблення по деревині, кості тощо. Чіткість і систематизованість уявлень кімерійців про світобудову відбилася у домінуванні геометричного орнаменту. Велику значущість в кімерійській культурі мав солярний культ і культ предків.

Розквіт скіфської культури в VII – II ст. до н.е на українських землях зумовлений зростанням чисельності населення, консолідацією суспільства, активністю та розмаїтістю контактів, вдосконаленням ремесла, промислів, навичок селекції рослин і тварин. Характерною рисою культури скіфів є наявність у ній суспільних утворень кочового типу («царські скіфи», що домінували в степу) та осілого з елементами кочівництва («скіфи-орачі», які населяли лісостеп).

Єдиними для скіфської культури були: релігійні настанови теократичного характеру, що зумовили значущість царського культу (посмертної героїзації царів), міфологічні уявлення щодо структури Всесвіту, котрі були позначені впливом античної та азійських культур, велике значення культів предків і потойбічного життя (розуміння життя як відтворення природної циклічності та збереження соціального стану небіжчика), землеробського культу тощо, «звіриний стиль» у декоративно-прикладному мистецтві, особливості кам'яної скульптури (що розвивалася від схематичності до реалістичності), тенденція зведення величезних городищ з міцними захисними спорудами (Більське городище на р. Ворскла).

Основою мобільної кочової культури сарматів (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.) була військова ідеологія, культу вогню, коня та меча (що уособлював божество війни) та анімистичні уявлення. Про спрямованість сарматської культури до плідного культурного діалогу свідчать речі античного походження в курганах-похованнях, наявність антропоморфних образів і античних божеств у так званому звіриному бірюзово-золотому стилі, поширеному в декоративно-прикладному мистецтві сарматів із I ст. до н.е.

Великий внесок у культурний полілог на наших теренах в епоху давнини зробила антична давньогрецька культура. Її характерними рисами були космологізм, антропоцентризм, значимість ідеї калокагатії, агональність, демократичність, структурованість міфології (певним чином близької до міфологічної структуризації світу у слов'янській міфології), закріплення алфавітної писемності. У культурному полілозі давніх часів на українських теренах значу роль відіграла римська культура, позначена космополітизмом, утвердженням державних ідеалів та ідеалу зрілої людини – воїна, підданого імперії, централізацією культури та водночас її розгалуженням на культуру центру та культуру провінцій, різнобарв'я релігійних орієнтацій унаслідок урізноманітнення пантеону божествами підкорених народів тощо.

Слов'янська культура

З 2 тис. до н.е. в індоєвропейському культурному колі за умов переселення слов'ян та впливу багатьох культур відбувається виокремлення праслов'янської спільності.

Джерела слов'янської культури сягають зарубінецької культури (I ст. до н. е. – II ст. н.е., верхів'я Придніпров'я) та багатоетнічної черняхівської (II – V ст. н.е.), яку часто визначають як антську. Вона вирізнялася формуванням ранньокласового суспільства, ієрархічної влади та укладанням воєнних союзів між етносами-племенами (що свідчить про складання засад державності), значущістю анімистичних уявлень і культу потойбічного життя, розвиненістю землеробства скотарства та ремесла, накопиченням знань у галузі

металообробки та медицини, активністю контактів із античною культурою та культурами Балтії. У кінці IV – V ст. черняхівська культура занепала під навалою гунів.

Власне слов'янські культури (антів, склавів, дулібів, сіверян, древлян, хорватів, улічів, тиверців і полян) складаються у VI – VII ст. і характеризуються тяжінням до об'єднання – укладання міжплемінних союзів на спільних рис матеріального і духовного життя.

Слов'янська культура в цілому відзначена: значним розвитком землеробства (завдяки вдосконаленню знарядь праці та запровадженню двопільної системи) і ремесла, зокрема гончарства та ковальства; єдністю форм укріплених, структурованих поселень протоміст і житла (що відображає єдність світоглядних настанов); усним характером культури; пантеїзмом та особливим шануванням води та вогню; розумінням життя як повторюваного циклу; сакралізацією землі; великим значенням магії.

Процес поступового формування ранньокласового суспільства та підвищення статусу князівської влади відбивала ієрархічна система міфологічних уявлень, яку складали божества природних сил і різних форм діяльності, божества сімейно-родових і сезонних культів, напівбожественні істоти, що єднали світ людини та світ природи. Утіленням структури Всесвіту для слов'ян були образ світового яйця та світового дерева – Вирію (берези, явора, яблуні тощо). Концентроване художнє відображення міфологічних уявлень слов'ян – Збруцький ідол або Святовид. Відкритість сакральної архітектури слов'ян, основною формою якої були капища, віддзеркалює переконання в нероздільності людини та природи відбивалася в сакральній архітектурі слов'ян.

У VIII – IX ст. збільшення значимості влади князя (що відбило піднесення культу Перуна), потреба складання нової структури суспільства, відповідної формуванню феодальних відносин, активізація стосунків із Візантією знаменували потенційну готовність слов'янської культури до переходу до християнської картини світу. Про це свідчать спроба запровадження

християнства князем Аскольдом після походу на Візантію у 866 р., зведення в Києві церкви св. Іллі за часів княжіння Ігоря та прийняття християнства княгинею Ольгою та частиною княжої дружини.

Таким чином, культурі первісності притаманні такі риси: синкретизм, самодетермінація, гомогенність, табуованість, домінування образно-чуттєвого сприйняття світу, міфологічна свідомість, колективізм, наявність первинних релігійних уявлень (анімізм, тотемізм, фетишизм, магія тощо), усний тип культури.

У процесі культурогенезу в українських землях значу роль відіграли культури Трипільля, скотарських кочових племен індо-іранського походження: кіммерійська, скіфська та сарматська. У VI – VII ст. провідного значення на українських землях набували слов'янські культури. Чинниками об'єднання слов'янських племен були єдність релігійного світогляду, усний тип культури, ієрархічна система міфологічних уявлень, сакралізація землі та значущість землеробського культу.

У VIII – IX ст. збільшення значущості князівської влади, потреба у формуванні настанов феодального, ієрархізованого суспільства, активізація стосунків із Візантією зумовили проникнення елементів християнського світогляду в слов'янську культуру.

Лекція до теми 4.

Культура України XIV - 1 пол. XVII ст.

§ 1. Європейська культурна парадигма часів

Відродження та Реформації

Період XIV – XVI ст. в Європі відзначений змінами у суспільно-економічній та культурній сферах. Традиційна система феодальних відносин переживала кризу. Зароджувалися буржуазні відносини, виникали форми ринкового господарювання, впроваджувалися товарно-грошові відносини, банківська справа, активізувалась торгівля і освоєння нових торговельних шляхів. Перехід від феодалізму до буржуазного суспільства відбувався упродовж тривалого часу, нерівномірно в різних країнах Європи й остаточно завершився у XVIII ст.

Зрушення у суспільно-економічній сфері поєднувалися зі змінами духовного життя. У цей час відбувався перехід від культури традиційного (Середньовіччя) до культури новаційного типу, який супроводжувався переосмисленням змісту середньовічних цінностей. Людина намагалася звільнитися від безмежної влади церкви над її духовним світом, усвідомлювала себе індивідуальністю, здатною діяти на власний розсуд, розширювала сферу пізнавальних інтересів. Цьому сприяло: бурхливий розвиток міст (з принципово іншим, порівняно з селом, укладом життя), Великі географічні відкриття XV– XVI ст. Х. Колумба, Ф. Магеллана, В. да Гама, А. Веспуччі (які розширили уявлення європейців про світ), наукові відкриття і винаходи, що змінили уявлення людини того часу про Всесвіт, час і простір (ідеї Н. Коперника, Дж. Бруно, Й. Кеплера, Г. Галілея дозволили обґрунтувати геліоцентричну концепцію світобудови, висунути припущення щодо нескінченності Всесвіту; винайдення друкарства Й. Гутенбергом у сер. XV ст. задовольнило потребу у чітко фіксованому тексті, дозволило зробити знання більш доступними). При цьому пізнання світу базувалося на безпосередньому досвіді, а не на абстрактному теоретизуванні, притаманному науці Середньовіччя. Наукова думка розвивалася переважно в галузях

медицини, анатомії, механіки, географії, інженерії тощо. Підвищений інтерес до природничих наук живився практичними потребами людей, розвитком торгівлі, ремесла і мануфактурного виробництва.

Зміна уявлень про світ, дослідження природи, пробудження свідомості і самосвідомості людини підірвали основи релігійного світогляду, сприяли секуляризації культури, осмисленню проблем її буття, розвиткові філософії, етики, педагогіки, історії, мистецтвознавства тощо. Особливу увагу мислителі того часу приділяли світській освіті, вважаючи, що її метою є виховання всебічно розвинутої особистості, подібної до ідеалу людини доби Античності.

Найактивніше за все окреслені зміни в суспільно-економічній і духовній сферах відбувались в Італії. Це пояснюється вигідним розташуванням італійських земель, розквітом міст, відродженням античної культурної спадщини. Саме тому період в історії європейської культури, який охоплює XIV – XVI ст., отримав назву Відродження. Хронологічні межі Відродження є умовними, оскільки культурні процеси, пов'язані із постанням ренесансної парадигми світобачення в різних країнах Європи відбувались неодноразово. Виокремлюють Італійське Відродження (XIII – XVI ст.) та Північне Відродження (XV – XVI ст.). Вони мають як спільні, так і відмінні риси. Найбільш повно й яскраво культура Відродження проявилась в італійських містах: у Флоренції, Римі, Мілані, Неаполі.

Культура Відродження вважається культурою перехідного (транзитивного) типу: історично вона належить до Середньовіччя, завершуючи її, та водночас є якісно новим періодом еволюції європейської культури, відзначеним корінними змінами в усіх сферах людського життя.

Культурі Італійського Відродження притаманні такі риси:

1) секуляризація – збільшення значення світської культури, звільнення духовної культури, життя і діяльності людей від диктату церкви, розширення пізнавальних інтересів людей; 2) антропоцентризм, який осмислює центром світогляду людину – прекрасну духовно і тілесно, вільну, енергійну, здатну до

критичного мислення; 3) індивідуалізм – усвідомлення людиною своєї унікальності, культурної і соціальної цінності, прагнення виділитися; 4) титанізм – відродження ідеалу всебічно розвинутої особистості, який є стрижнем культури Античності; 5) ренесансний гуманізм – напрям світської думки, основною ідеєю якого є вивчення і дослідження сутності людського духу (*humana studia*) на противагу вивченню Бога (*divina studia*), пізнання людського духу на основі філософських, етичних, педагогічних, філологічних, історичних, мистецтвознавчих розвідок тощо. У широкому розумінні гуманізм стверджував гідність людини, її право на самореалізацію, щастя в земному житті; 6) пантеїстичні настанови; 7) орієнтація на міський тип культури; 8) орієнтація на новаційність і креативність в усіх сферах, що проявляється у культурі майстерності і культурі Майстра; 9) зародження національної культури; 10) елітарність – культура Відродження сформувалась і розвивалась зусиллями нечисленного прошарку освічених, ерудованих, по-новому мислячих людей.

З XV ст. ідеї Відродження поступово проникають у Францію, Англію, Нідерланди, Німеччину, Іспанію, де в той час відбувається злам традиційного середньовічного світогляду, поширюються гуманістичні ідеї. Тут Відродження змикається з Реформацією – релігійним та соціально-політичним рухом, який відзначив перехід від середньовіччя до Нового часу і спричинив суттєві трансформації традиційних настанов життя європейців. Особливостями Північного Відродження є: духовне пробудження людини через релігійне оновлення; актуальність морально-релігійних проблем; зосередженість на внутрішньому, духовному світі людини; містичне світовідчуття. Людина в культурі Північного Відродження не є центром, вона осмислюється як важлива частка мінливого світу, сповнена напруженого духовного життя. Північне Відродження позбавлено віри в безмежні людські можливості, гармонійного світовідчуття. З цим пов'язано досить пізне поширення гуманістичних ідей, їх переосмислення на ґрунті середньовічних традицій й переплетіння з національною специфікою. Зважаючи на те, що

реформаційний рух охопив різні верстви суспільства, Північне Відродження позбавлене ознак елітарності.

З Італійським Північне Відродження споріднюють відхід від феодалізму, зародження буржуазних суспільно-економічних відносин, секуляризація культури, поширення гуманізму, зростання самосвідомості особистості, розвиток національних культур.

Індивідуалістичні настанови яскраво відбилися в мистецтві Відродження, яке своїм змістом і формою орієнтовано на людину. Це виявляється у розширенні кола тем і образів, зверненні до світських сюжетів. Утверджується пріоритет авторства. Оригінальність і майстерність стають еквівалентом художньої цінності.

§ 2. Умови розвитку української культури XIV - 1 пол. XVII ст.

Починаючи з XIV ст., українські землі підпорядковуються іноземним державам. Частина українських земель опинилась у васальній залежності від великих князів литовських. У цих землях протягом XIV – XVI ст. зміна традиційного устрою відбувалась повільно: руська мова визнавалася державною, православна церква зберігала панівні позиції в духовному житті, чинним було руське право. Водночас протягом XIV – XV ст. окремі українські землі підпорядковуються Польщі. Переломною подією стала Люблінська унія 1569 р., внаслідок якої: знищувалися рештки автономії і державних традицій, впроваджувалося польське право, судочинство і адміністрація, господарське і соціальне життя перебудовувалося за польським зразком.

Духовне буття українців того часу кардинально змінилося: поширилася католицька експансія; засновувалися католицькі (єзуїтські) освітні заклади (школи, колегіуми), орієнтовані на західні цінності; насаджувалися польська і латинська мови. Процес утискання української культури призводив до послаблення православної церкви як важливого фактора затвердження української самобутності, власної ідентичності.

Українська культура того періоду розшаровується і диференціюється. Культурні орієнтації доби набувають різноспрямованого характеру. Велике

значення для української культури, як і в попередню добу, мали зв'язки і взаємовпливи в межах православного світу, що зумовило збереження візантійсько-києворуських традицій. У той же час, культурні взаємини з Литвою і Польщею сприяли діалогу української і західноєвропейської культур, зокрема, проникненню ренесансних і реформаційних ідей, які органічно сприймалися на ґрунті вітчизняних традицій. На підставі цього в історії культури України XIV – 1 пол. XVII ст. можна виділити два етапи:

- 1) XIV-XV ст. – період домінування києворуських орієнтацій;
- 2) кін. XV – 1 пол. XVII ст. – період переорієнтації на взаємодію з культурою Західної Європи та водночас період пробудження національної свідомості українського народу, його консолідації для національно-визвольної боротьби в кін. XVI – 1 пол. XVII ст.

У цей період не втрачають актуальності споконвічні духовні настанови нашого народу: любов і повага до рідної землі, працьовитість, вірність традиціям, вкоріненість у родину; християнські чесноти (терпимість, покірливість, смиренність тощо); цінності і світоглядні настанови, які притаманні середньовічному типу культури. З іншого боку, духовна експансія іноземних держав призвела до актуалізації волелюбності, войовничості, героїзму, консолідації українства заради досягнення спільної мети.

§ 3. Ідеї Ренесансу і Реформації в українській культурі

Виявом ренесансних тенденцій в українській культурі є поступова секуляризація культури (хоча ядром залишалася культура релігійна); вивільнення інтелектуальної діяльності, освіти, науки, філософії, мистецтва з-під впливу церкви; розширення сфери пізнавальних і наукових інтересів освічених людей; зростання інтересу до земного світу й людини; розвиток гуманістичної думки в працях українських мислителів; підвищення значення міської культури. На цей час припадає поширення книгодрукування, що зумовило більш вільний доступ населення (освічених городян, студентів) до книги, збільшення кількості шкіл (братських, церковних) і виникнення вищих світських освітніх закладів принципово нового (європейського) типу

– Острозької академії і Києво-Могилянського колегіуму. Розвиток ренесансно-гуманістичних ідей в Україні пов'язаний з діяльністю плеяди вчених, філософів, культурних діячів, митців – людей європейської освіти, блискуче ерудованих. Серед них Ю. Дрогобич-Котермак, П. Русин, С. Оріховський Роксолан, І. Туробінський-Рутенець, Г. Чуй Русин, Ю. Тичинський-Рутенець, Ю. Рогатинець, К.-Т. Ставровецький та ін.

Ідеї, що розробляли українські гуманісти, співзвучні ідеям гуманістів європейських: вони розглядали історію в людському, а не божественному вимірі; значення окремої людини вбачали не в родовитості та походженні, а в її здібностях та досягненнях; обґрунтовували незалежність світської влади від церковної; досліджували взаємини між державою і громадянином, який повинен підпорядковувати приватні інтереси спільному благу, віддано служити державі; аналізували проблему громадської активності людини, котра може повністю розкрити себе лише у суспільстві, спрямовуючи плідну діяльність на користь іншим; засуджували паразитизм і неробство.

Орієнтація на земне життя і земні потреби людини сформувала радісне і світле світосприйняття, яке пронизує праці багатьох гуманістів. Вони стверджували красу і велич світу, який осмислюється з позицій пантеїзму.

Загострення віросповідних конфліктів у XVI ст., пов'язаних із намаганням покатоличити український народ, надало релігійній проблематиці в українській культурі особливої актуальності. Це сприяло поширенню в Україні реформаційних ідей, як тих, що проникали із Західної Європи, так і тих, які виникали в контексті української культури.

Проявом ідей Реформації є поширення через Угорщину, Південну Польщу, Велике князівство Литовське протестантських вчень. Найбільш динамічного розвитку серед них дістали кальвінізм й антитринітаризм. Діяльність протестантів на українських землях була різноспрямованою – вони зробили значний внесок у розвиток освіти, перекладацької діяльності, книгодрукування, полемічної літератури.

Виявом реформаційних тенденцій стало виникнення в Україні та Білорусі нової – греко-католицької (уніатської) церкви. Брестська унія передбачала з'єднання католицизму та православ'я зі збереженням церковного устрою, таїнств, обрядів, свят і церковнослов'янської мови руської церкви при визнанні церквою верховенства Риму в усіх справах віри та догматики. Ідея щодо об'єднання православної і католицької церков заради порозуміння зародилась у впливових культурно-релігійних і політичних колах задовго до офіційного прийняття унії. Проте замість очікуваного примирення унія поклала начало новим дискусіям і конфліктам, розколу українського суспільства, антикатолицькому козацькому руху. Проти унії активно виступили братства у Львові, Перемишлі, Могилеві та інших містах. Православний загаль був обурений тим, що унію підписали без згоди віруючих. З погляду офіційної влади прихильники східного обряду вважалися «відступниками», тому православ'я в Речі Посполитій фактично опинилося поза законом. Усі права православної церкви передавалися уніатській: за уніатами закріплювалися церковні посади, монастирі та їхні землі.

Православні релігійні устої у свідомості українців пов'язувалися з національною культурою. Проте очевидним було програшне, порівняно з католицькою, становище православної церкви. Наявними були деморалізація церковної верхівки, послаблення церковної ієрархії, приниження нижчого, часто неосвіченого, кліру, втрата церковних і монастирських земель та майна тощо. Ослаблення впливу православ'я на духовне життя було зумовлено також втратою Візантією її політичних і культурно-релігійних позицій внаслідок завоювання Візантійської імперії турками 1453 р.

Тому на межі XVI – XVII ст. гостро постала проблема зміцнення позицій православної церкви. У 2 чверті XVII ст. зусиллями Київського Митрополита П. Могили, здійснювалася консолідація церковних сил, збільшувався вплив церковної верхівки, впорядковувалася літургія, обмежувалось втручання мирян у церковне управління. Справі зміцнення позицій православ'я було підпорядковано діяльність деяких культурних установ, зокрема, Київського

колегіуму та друкарні Києво-Печерської лаври. Зміцнення позицій православної церкви в умовах недержавного існування стало важливим чинником збереження самобутності української культури. Православна віра у той час поставала як зернина нації, саме та фундаментальна основа, що забезпечує її існування та консолідацію.

Духовна експансія спричинила пробудження національної свідомості і самосвідомості українського народу, що призвело до національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького. Ренесанс в Україні, як і в країнах Північної Європи, синтезуючись із реформаційним рухом, набув специфічного національного виявлення.

§ 4. Прагнення духовного єднання українського народу.

Духовні осередки в Україні XIV - 1 пол. XVII ст.

Усвідомлення своєї своєрідності, національної ідентичності в українців ґрунтувалось на відчутті причетності до певної культурної традиції (релігійної, мовної). В умовах недержавного існування українська нація формувалася як соціально-історична спільнота.

У ситуації активного впливу інших культур позиції різних верств населення щодо духовних орієнтирів були неоднозначними. Впродовж тривалого часу одна частина еліти (шляхти, верхівки духовенства) зберігала києворуські традиції, інша піддавалась впливам інших культур, зрікаючись православ'я та спираючись на європейські культурні цінності. Збереження національної самобутності відбувалося великою мірою завдяки селянству та міщанству, частині національно свідомої еліти та духовенства. Потужною суспільною силою стало козацтво, яке виконувало не тільки військові, а й культуротворчі функції. Саме з козацького середовища вийшла нова національна аристократія, спрямована на вирішення багатьох завдань – утвердження власної державності, захист православ'я, будівництво храмів, розвиток освіти і книгодрукування, опікування мистецтвом. Це козацькі гетьмани Д. Байда-Вишневецький, П. Конашевич-Сагайдачний,

Б.- . Хмельницький, І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко,
Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа.

Велику роль у збереженні традиційних цінностей відіграли релігійні центри. Серед монастирів, які мали велике значення для розвитку української культури того часу, слід виділити Києво-Печерську Лавру, Межигірський під Києвом, Манявський на Підкарпатті, Почаївський, Густинський та Мгарський монастирі. При монастирях було створено центри освіти, книгописання та книгодрукування, бібліотеки.

Національно-культурному поступу в Україні сприяли православні братства (відомі з XV ст.) – громадські об'єднання, які відіграли помітну роль у боротьбі за національно-релігійні і соціально-економічні права, українського народу. До них входили міщани, представники української аристократії, селянства. Для братчиків обов'язковим було дотримання дисципліни, повага та пошана до старших, чесність та люб'язність. Братчики сповідували ідеї справедливості, рівності та громадянського служіння, опікувались благодійними справами: братства мали свої притулки, шпиталі для нужденних.

Інший аспект діяльності братств – розвиток освіти, друкування, розповсюдження книг. Це сприяло вихованню національно свідомих громадян – представників різних верств населення. Освітня діяльність братств мала особливе значення для формування майбутньої системи освіти в Україні. У кін. XVI – на поч. XVII ст. багато шкіл в Україні було відкрито католиками і протестантами, де навчалися діти польської та української шляхти, а також заможних городян. З ініціативи братств були створені православні школи в Києві, Львові, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Немирові, Луцьку, Кременці та ін. У міських братських школах, на відміну від польських, навчалися в основному діти міщан, козаків, нижчого духовенства, дрібної шляхти. Ці школи повинні були не лише навчити грамоті учнів, а й послабити вплив іноземної освіти.

Найвідомішими з братств були Львівсько-Успенське, Острозьке, Віленсько-Кушнірське, Брестське (1591 р.), Люблінське (1594 р.), Київське Богоявленське (1615 р.), Луцьке (1617 р.), активно діяли братства в Дрогобичі, Холмі, Перемишлі та інших містах.

У XVI – XVII ст. західноєвропейські гуманістичні та реформаційні ідеї суттєво вплинули на зміни в українській освіті. З'явилися навчальні заклади, діяльність яких спиралася на власні освітні традиції, які поєднувалися з європейським досвідом – Острозький культурно-освітній центр, Львівська і Київська братські школи та Київська колегія.

Осередком освіти нового (світського) типу був Острозький культурно-освітній центр, який складався зі школи, бібліотеки, літературно-наукового гуртка та друкарні на чолі з І. Федоровим. Це була фактично перша вища школа європейського зразка на українських теренах, яка у 1658 р. отримала статус академії. Її першим ректором став Г. Смотрицький.

В Острозі навчання і викладання здійснювалося за європейською системою «7 вільних мистецтв» (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика, астрономія) та поєднувалося з науковою, перекладацькою і видавничою діяльністю. Особлива увага приділялася вивченню богослов'я і філософії, математики і астрономії, діалектики і логіки, старослов'янської, польської, латинської та грецької мов. В академії працювали видатні представники української освіти, зокрема В. Суразький, острозький священник, поет, перекладач Д. Наливайко; російські, польські та білоруські освітяни; а також греки К. Лукаріс та Н. Кантакузин та інші.

Ця широка освітня діяльність сприяла значному піднесенню рівня освіти та науки. В Острозькій школі почалася діяльність відомих культурних діячів (К. Острозький, І. Вишенський, Х. Філалет, М. Смотрицький та ін.).

Острозька академія на межі XVI – XVII ст. була головним літературно-видавничим центром України. Визначною подією стало видання І. Федоровим українських першодруків – «Букваря», що сприяло утвердженню авторитету слов'янської мови, «Апостола» та ілюстрованої «Острозької Біблії»

слов'янською мовою (1581 р.). Однак, сучасні історики вважають першим українським друкарем С. Дропана (Драпана) – власника друкарні у Львові, який подарував її 1460 р. Львівському Свято-Онуфріївському монастирю.

Школи за зразком Острозької були створені в Турові (1572 р.), Володимирі-Волинському (1577 р.), Львові (1586 р.) тощо. Навчання в них ґрунтувалося на морально-релігійних цінностях і було доступним для дітей «всякого стану». У Львівській братській школі, наприклад, вчили читанню, писанню, лічбі, граматиці та риториці, діалектиці та музиці, вивчали Євангеліє й Апостольські Книги. Програма передбачала вивчення старослов'янської і грецької, а також латинської та польської мов. У Київській братській школі вивчали грецьку, латинську, слов'янську, польську мови, а також поетику, риторику, філософію. З братською школою в Києві пов'язані імена таких видатних діячів культури, як І. Борецький, М. Смотрицький, К. Сакович, З. Копистенський та ін.

Вагомі здобутки вітчизняної освіти пов'язані з ім'ям митрополита Київського П. Могили. У 1631 р. він заснував Лаврську школу (вищий заклад європейського типу). У 1632 р. об'єднав її з Київською братською школою, створивши Київську колегію (вищу школу загальноосвітнього характеру). У 1658 р. цей навчальний заклад набув статусу академії. У Київській колегії-академії навчалася молодь усіх станів українського суспільства, а також представники інших народів. В академії викладали викладачі високої кваліфікації, які здобували освіту в західноєвропейських університетах. За змістом навчальних програм і рівнем викладання заклад відповідав вимогам європейської вищої освіти. Тут викладали 7 вільних мистецтв, класичну літературу, історію, географію, математику, медицину і філософію, богослов'я та юридичні науки. Значна увага приділялася вивченню церковнослов'янської, грецької, латинської, польської, а згодом французької і старослов'янської мов.

Києво-Могилянська академія була не лише освітнім, а й науковим центром, в якому розроблялися проблеми логіки, психології та інших наук. Основна заслуга цього навчального закладу полягала в тому, що українці вже

в XVII ст. мали свою вищу школу, яка здобула визнання у всьому слов'янському світі, демонструвала зв'язок української культури із західноєвропейською, сприйняла окремі ідеї гуманізму, Реформації та сприяла формуванню української еліти.

§ 5. Розвиток українського мистецтва XIV - 1 пол. XVII ст.

Піднесення вітчизняного мистецтва XIV – I пол. XVII ст. зумовлювалося багатьма чинниками. З одного боку, зберігала значимість художня система Київської Русі, з другого – помітними стали ренесансні тенденції та впливи. Зміни в мистецтві були пов'язані із формуванням та утвердженням національної самосвідомості українців, зростанням патріотичних і національно-визвольних настроїв, а також із посиленням уваги до відбиття земного життя людини, утвердження її значущості в реальному світі.

Велику роль у формуванні фундаменту національної свідомості відігравала полемічна література, спрямована проти соціальних та ідейних основ католицизму, унії, дискримінації православ'я. Одним із полемістів того часу був І. Вишенський – запеклий противник католицизму, який негативно оцінював ідеї західноєвропейського Відродження, у полемічних творах, писаних багатою слов'янорусською мовою з елементами народної, він відстоював православні цінності, сповідував ідеї раннього християнства. Великими полемістами вважаються Г. Смотрицький, М. Смотрицький, З. Копистенський та ін.

Активний розвиток літератури був пов'язаний із формуванням нової генерації талановитих, освічених гуманістів, не байдужих до проблем свободи українського народу, до якої належать С. Оріховський Роксолан, Ю. Дрогобич-Котермак, П. Русин, С. Кленович.

В українській літературі водночас зберігали значимість такі давні релігійні жанри, як агіографія, повчання, послання, слово, проповідь, «Четьї-Мінеї». Традиції Київської Русі були продовжені в літописах («Густинський літопис», короткі літописи, пов'язані із окремими містами та монастирями (Київський, Острозький, Львівський, Чернігівський тощо).

Відбиттям прагнення українського народу до свободи став розвиток героїчного епосу, формування нових музично-поетичних жанрів – дум та історичних пісень. Поява дум пов'язана із зародженням козацтва та епічною давньоруською традицією. Думи, яскравими зразками яких є «Козак Голота», «Самійло Кішка», «Хмельницький та Барабаш», «Козак нетяга Фесько Ганджа Андибер», «Плач невольника», «Маруся Богуславка», виконувалися кобзарями під супровід гри на кобзі-бандурі або лірі. Історичні пісні, зберігаючи патріотичне начало, відрізнялися від дум як наявністю гумористичних мотивів, так і хоровим, триголосним виконанням.

Живопис часу, спираючись на традиції Київської Русі, поступово переходив від середньовічної умовності до реалістичності. Іконопис XV – 1 пол. XVI ст., відповідаючи давнім православним канонам (символічність, площинність, відсутність руху, зворотна перспектива тощо), водночас сповнився новими рисами – елементами об'ємності, яскравістю кольорів, відбиттям руху, емоційністю. Золоте тло в іконах наповнилося елементами пейзажів. Секулярні тенденції відбилися в тому, що вітчизняні митці прагнули наблизити до людини образи Христа, Діви Марії, святих, «матеріалізувати» ідеал духовної краси. Гармонійне поєднання традицій давнього іконопису із впливами гуманістичного ренесансного мистецтва закарбували іконостаси Успенської та П'ятницької церков, що належать пензлям Ф. Сеньковича та М. Петраховича, ікони П. Ратенського («Богородиця» у Володимир-Волинському соборі). Зберігає своє значення фреска.

Новацією для живопису того часу стало закарбування імені митця, що відповідало ренесансному прагненню утвердити його особистість.

Живописці XVI – XVII ст. часто поєднували у своїй творчості сакральне та світське начала, звертаючись до новітніх жанрів, зокрема до портрету. Відомими портретистами були Ф. Сенькович, М. Петрахович та інші. Вони прагнули точно відобразити зовнішні риси людини, передати її характер,

внутрішній світ. Хоча портрет того часу ще тісно пов'язаний з релігійним живописом.

Особливістю архітектури XIV – 1 пол. XVII ст. є розвиток містобудування та формування різних типів забудови міста (вільного, регулярного та комбінованого). Тяжіння до збереження традицій давньоруської архітектури (особливо у храмобудуванні) поєднувалось з виявленням ренесансних тенденцій. У містах, що здобули магдебурзьке право, використовувалася переважно регулярна забудова. Центральне місце в них часто займала ринкова площа, на якій почали розміщувати ратуші, навколо котрої зводилися храми, громадські й житлові будівлі, що утворювали громадські центри.

Для українських міст у той час важливим було зведення системи оборонних споруд. Її складали фортеця і замок, які зводилися з урахуванням давніх руських традицій, збагачених західноєвропейськими впливами, зокрема романсько-готичними. Найбільшими в Україні були фортеці в Білгород-Дністровську та Хотині. Зразками замкової архітектури були замки в Острозі, Мукачеві, Хусті. Новим типом оборонних споруд стали великі бойові башти. Риси оборонної архітектури в той час часто визначали особливості сакрального зодчества.

У багатому скульптурному декорі будівель були відчутні впливи готики, Відродження, традиції місцевого різьбярства. Гуманістичні ідеї Ренесансу також знайшли відбиття в надгробній скульптурі, покликаний увічнити небіжчика. Поширеною була садово-паркова скульптура: магнатські парки прикрашалися статуями, що зображували античних богів і героїв.

На зламі XVI – XVII ст. у сакральній та світській вокальній музиці виникає багатоголосся – хоровий партесний спів (спів по партіях), розвиток якого був пов'язаний із творчістю М. Дилецького. На ґрунті національної традиції та західноєвропейського досвіду ним було закладено основи теорії музики (у теоретичній праці «Грамати́ка мусі́кійська») та нового жанру – партесного концерту.

Популярним жанром того часу був кант – триголосна пісня без інструментального супроводу. Розвиток канту тісно пов'язаний із розвитком книжної віршованої поезії. За змістом канти поділялися на релігійно-філософські, панегіричні, жартівливо-сатиричні, жартівливо-гумористичні тощо. Тексти та мелодії кантів писали учні шкіл, співаки церковних хорів, студенти колегій, мандрівні вчителі. На основі канту виникли псалми – хвалебні пісні релігійного змісту.

З кінця XVI ст. починається активний розвиток театрального мистецтва. Утіленнями народного театру в той час була народна драма («Млин», «Дід і Баба», «Коза» та ін.) та вертеп (водночас народний музичний, драматичний та ляльковий театр). У вертепі закладалися риси барокової культури, що виявлялося в поєднанні релігійного і світського, небесного і земного, «високих» сюжетів містерійного типу і «низьких» комедійних сценок. Розповсюдження на українських землях в цей час набув також шкільний театр. Його основою була шкільна драма – п'єса на містеріальний або історичний сюжет. Між актами п'єс розігрувалися інтермедії, або інтерлюдії – одноактні жартівливі або побутові сценки, покликані дати змогу глядачам відпочити й наснажити на подальше серйозне сприйняття п'єси.

У цілому українська культура XIV – 1 пол. XVII ст. була позначена такими рисами, як: залучення і переосмислення європейського культурного надбання при збереженні візантійсько-києворуських традицій; проникнення ренесансних і реформаційних ідей; розшарованість; диференційованість; пробудження національної самосвідомості; релігійне протистояння; прагнення духовної консолідації.

Лекція до теми 5.

Українська культура 2 пол. XVII – XVIII ст.

§ 1. Культурні парадигми в Західній Європі XVII - XVIII ст.

Початок нової історично-культурної епохи – Нового часу (XVII – поч. XX ст.) ознаменувався утвердженням на політичній, соціальній та економічній арені буржуазії. Авангардна роль у культурних процесах перейшла від Італії до Франції. Разом із набуттям самостійності Голландією та Пруссією, буржуазною революцією в Англії це обумовило спрямованість суперечливої культури епохи на утвердження національного начала, складання панорами національних культур.

Об'єднувало їх панування «юридичного світогляду». Це відбилося в увазі до питань генези та сутності держави, теоретичному обґрунтуванні нових соціальних відносин, формуванні концепції природного права та суспільного договору.

Суттєві особливості системи світоглядних орієнтацій Нового часу пов'язані із закріпленням нового світського статусу часу. Це обумовлювалося інтенсифікацією темпів розвитку матеріальної культури та виробництва.

Значимим чинником формування світоглядних орієнтацій епохи стало піднесення раціоналістичного світобачення та наукова революція, яка означала звільнення наукового знання від релігійних «пут» і формування принципово нової його методології – на основі експерименту, дослідження та спостереження.

Діяльність Х. Гюйгенса, Г. Галілея, Т. Кампанелли, Й. Кеплера та інших забезпечила формування нової наукової картини світу, геліоцентричної, принципово рухливої його моделі. Наука й філософія XVII ст. були спрямовані на осмислення проблем руху. Це наповнило культуру XVII ст. динамізмом і процесуальністю.

Наукове мислення епохи було відзначено зміною наукових пріоритетів. На перший план вийшли точні науки, зокрема математика, фізика, астрономія, геометрія, механіка.

Науковому, раціональному осягненню було піддано й саму людину. Її образ втратив ренесансну гармонійність, цілісність, відчуття власної унікальності, неповторності та величі і наповнився суперечливістю. Світ фактично уперше постав перед людиною як плинний, мінливий, що викликало потребу в нових світоглядних опорах. Однією з них став раціоналізм. Як універсальний засіб пізнання, розум дав людині можливість пізнати і закони Всесвіту, природні закони, і саму себе. Саме тому було проголошено необхідність культивування розуму шляхом його очищення від ідей, що видавалися недовершеними. Зрештою «викреслення» людського начала з людського пізнання, як і «викреслення» людини з наукової картини світу, в якій вона нічого не могла змінити, певним чином вело до деантропоморфізації культури. Культивування розуму досягалося і його вдосконаленням з метою набуття об'єктивного, істинного знання.

Водночас, як своєрідний ланцюг зв'язку між епохами, у свідомості широкого загалу зберігалися віра в дива, знамення, у чаклунів і відьом, а також містицизм. Містична складова була своєрідним «компромісом» між власне науковим і релігійним світобаченням.

З питанням удосконалення розуму та знання була пов'язана проблема співвідношення розумового та емоційно-чуттєвого начал. Різним чином вирішуючи її, філософи епохи стверджували, що розум є основоположним засобом осягнення та реалізації людиною свободи, приборкання почуттів.

На цій основі культивування розуму було невід'ємним від різноманітних теорій виховання, які набули розвитку в XVII ст. і мали на меті формування механізмів індивідуального розумного контролю над волею та пристрастями заради ствердження людини передусім як громадянина.

Розширення уявлень про кордони існування людства завдяки експедиціям європейських мореплавців активізувало комунікаційні процеси, торгівлю й дозволило європейцям ознайомитися з іншими культурами. Однак їх політеїстичний характер і яскрава своєрідність часто усвідомлювалися як

доказ відсталості. Це спричинило самоідентифікацію європейської культури як первинно вищої та формування принципів політики колонізації.

Основними чинниками формування своєрідних рис культури XVIII ст. були поліцентризм, космополітизм і промисловий переворот.

Поліцентризм «витікав» насамперед з поступового національного урізнобарвлення культурного процесу, космополітизм означав досягнення людиною її належності не тільки до певної національної спільноти, а й до всього людства в цілому, промисловий переворот був спричинений бурхливим розвитком техніки та виробництва.

Не маючи змоги затвердити свою значущість у контексті об'єктивних, незалежних від самої людини законів Всесвіту, втрачаючи свою роль у процесі праці, людина ствердила площиною свого панування – розум. Це піднесло раціональне бачення світу, на утвердження якого був спрямований потужний ідейний рух – Просвітництво, який охопив Європу та Америку.

Просвітництво мало на меті як подолання релігійних пріоритетів, невігластва та марновірства, так і передусім пропаганду знання, наукового мислення, поширення його в усіх колах соціуму. Освіта та наукова діяльність поставали як необхідна умова реформування суспільства, створення нового соціуму на засадах всезагальної рівності, запорука культурного та соціального поступу. Основним виразником просвітницького мислення стала буржуазія, яка була незадоволена своїм соціальним статусом.

Передусім увага просвітителів була зосереджена на осмисленні сутності людини, на створенні концепцій прав людини та громадянина, обґрунтуванні принципів індивідуального буття людини.

Значимості при цьому набули утопічні погляди, сповнені вірою у виняткову силу розуму, можливість вдосконалення особи раціоналізацією суспільних і політичних настанов, у створення таких умов соціального буття людини, що забезпечують суцільну гармонію. Культ розуму обумовив науковий і раціоналістичний характер культури епохи. Масштабність накопиченого наукового доробку викликала необхідність його впорядкування

та узагальнення. На це був спрямований такий інтелектуальний рух як енциклопедизм. Протягом 1751 – 1780 рр. провідні науковці Європи під керівництвом Д. Дідро створили грандіозну 35-томну «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел».

Проте Просвітництво не відмовилося остаточно від релігії, створивши релігійно-філософське вчення – деїзм, що визнавав Бога як універсального творця Всесвіту. Подальший розвиток природи та суспільства осмислювався як зумовлений природними причинами та незалежний від Бога.

На цьому світоглядному ґрунті Просвітництво склало нову, «висхідну» концепцію історії людства. Вона мала основою запропоновану Ж. Кондорсе ідею прогресу – непохитну віру в природний і неминучий поступ людства на основі вдосконаленого, «окультуреного» розуму, у його невичерпні можливості. Згідно з історизмом, людство само творить свою історію – накопичує знання, невпинно просуваючись до майбутнього торжества розуму. Й. Гердер уперше звернув увагу на внутрішню суперечливість історичного процесу, розмаїття культур, плідність їх взаємодії та взаємодоповнюваності.

Чільна роль розуму, віра в прогрес, можливість побудови ідеального суспільства та критичне осмислення недоліків і вад суспільства актуалізували питання соціального виховання. Просвітителі були переконані, що людина має від природи добру натуру, а належне виховання кількох поколінь уможливить створення ідеального соціуму.

Утім, у культурі XVIII ст. актуальними залишаються містичні ідеї, поширюється масонський рух, що спирався на філософсько-релігійні позиції.

Таким чином, культурі XVII ст. притаманні суперечливість, різноспрямованість і динамізація культурних процесів, розвиток національних культур, раціоналізм, опора на наукову картину світу, культивування розуму (пов'язане з його очищенням, вдосконаленням і осмисленням як необхідного підґрунтя соціального виховання) та тяжіння до містицизму, а також формування нового образу людини, яка втрачає ренесансний статус титана та віру в безмежність своїх сил і здібностей.

Культура Просвітництва характеризується такими ознаками, як: космополітизм, деантропоморфізація культурних процесів, опора на ідею суспільного прогресу, історизм, культ розуму, науковість і раціоналістичність, значущість енциклопедизму, абсолютизація значущості виховання.

Глобальні зміни культурної парадигми відбилися в художній культурі XVII – XVIII ст. Її ознакою стала розмаїтість, обумовлена намаганням національних культур закріпити особливості власного осмислення світу, виявити своє національне «я» художніми засобами та одночасним існуванням різних художніх напрямів. Бароко, класицизм і реалізм, маючи різний світоглядний фундамент, охоплювали фактично всі види мистецтва. Художня панорама ускладнювалася й не менш виразними та значущими своєрідними художніми течіями – рококо та сентименталізмом.

Мистецтво цього часу, закріплюючи тенденції, започатковані Відродженням, мало своїм підґрунтям особистісне творче начало, позбавлене, однак, титанізму, універсальності творчого самовираження. Динамізація буття людини та соціуму, прискорення темпів наукового, технічного розвитку зумовили те, що творчі стилі митців були відзначені тяжінням до поєднання різних світоглядних настанов. Домінування світського начала в культурі, пильна увага мистецтва до окремої особистості, її почуттів також урізнобарвили художні пошуки, надавши унікальності кожному витвору мистецтва, призвели до появи нових жанрів.

Мистецтво Західної Європи XVII – XVIII ст. відзначилося появою різних художніх напрямів і течій (класицизм, реалізм, бароко, рококо, сентименталізм), становленням теорії мистецтва та основ художньої критики, формуванням нового образу митця (соціально активної особи), виникненням нових форм художнього життя – салонів, визнанням особливої значимості виховної функції мистецтва.

§ 2. Умови розвитку та особливості української культури

2 пол. XVII - XVIII ст.

2 пол. XVII – XVIII ст. – надзвичайно складний час в історії України, що був позначений потужними соціально-політичними, релігійними рухами, насичений подіями, які змінили уявлення про світ і людину, вплинули на розвиток культурного життя.

Протягом національно-визвольної боротьби народу під проводом Б. Хмельницького кристалізувалася орієнтація на розбудову єдиної держави у межах етнічних територій, що обумовило створення незалежної козацької республіки. Козацьке середовище на той час виявилось найактивнішою соціальною верствою, котра була не тільки відносно самостійною політично й економічно, а й згуртованою спільними цінностями. Тут культивувались ідеали справедливості, демократизму, мужності, вірності спільній справі тощо. Завдяки авторитету козацтва у широких колах українського населення ці ідеали і цінності активно вкорінювалися в суспільстві. У цей час українці почали усвідомлювати сутність і необхідність національної самовизначеності, демократичного громадського ладу.

Влада козацької республіки концентрувалась у руках гетьмана та козацької старшини і контролювала територію, межі якої не були усталеними. Політико-адміністративний устрій передбачав поділ територій на полки та сотні. Правління ними здійснював старшинський уряд, вищим органом якого була Генеральна рада. Вищим законодавчим органом була загальна козацька рада. Вона ж виконувала й судові функції. Судова система козацької республіки спиралася на Литовські статuti, Магдебурзьке право та, водночас, норми козацького звичаєвого права, а також гетьманські універсали.

З метою захисту православної віри та здобутків у справі державотворення Україна була вимушена у січні 1654 р. на Переяславській Раді прийняти протекторат Росії, проте, її влада відтепер проводила політику ігнорування укладених угод – державні питання щодо України царський уряд вирішував через Посольський наказ, у складі якого діяла спеціальна канцелярія – Малоросійський наказ. Він мав широкі повноваження та виступав посередником між царським урядом і запорізьким, лівобережним та

правобережним козацтвом. Водночас, щодо українських земель не згасали «зазіхань» Польщі та Туреччини, які періодично ставали союзниками гетьманів та старшинських угруповань в їхній політичній боротьбі за владу.

Специфіка соціокультурної ситуації того часу зумовлювалася також різноспрямованістю соціально-політичних орієнтирів владного козацтва, відсутністю єдиної політики козацької верхівки та її політичною заангажованістю, жорстокою боротьбою за гетьманську булаву, орієнтованістю на допомогу різних держав. Все це призвело до того, що в 1658 – 1663 рр. відбувся розкол України, а після Карловицького конгресу 1698 – 1699 рр. Лівобережна Україна й Київ перейшли під протекторат Росії, Правобережна із Прикарпаттям – до Польщі, Закарпаття й Буковина залишилися в Угорщині, що перейшла під Австрію.

Політичні та економічні проблеми стимулювали соціальний та духовний розкол усередині українського суспільства. Під час визвольної війни 1648 – 1654 рр. козацтво, як її рушійна сила, виборювала собі привілейоване становище. Козацька старшина перетворювалася на крупного землевласника, що призвело до загострення соціально-політичної боротьби за умов подальшого поглиблення станового розшарування суспільства.

Загострення духовних протиріч усередині українства було обумовлено також міжконфесійним протистоянням римо-католицької, греко-католицької і православної церков, розірваністю українських земель. Внаслідок цього частина населення схилялась до католицизму, частина – зберігала вірність православ'ю. До того ж, українська православна церква втратила свою самостійність. Вона була підпорядкована з 1686 р. Московському патріархату, що відкривало російському урядові більш широкий простір для впливу на Україну. За нових умов російською церквою нівелювалося національне забарвлення релігійної свідомості українців і наголошувалося на їх належності до спільної православної конфесії. Російська влада використовувала цю єдність як інструмент денаціоналізації, засіб русифікаторської культурної політики.

Попри всі негаразди, протягом XVIII ст. Гетьманщина ще зберігала ознаки державності, орієнтуючись на демократичний устрій влади, на встановлення рівноваги між місцевими та центральними структурами влади, на обґрунтування і впровадження правових засад у життя суспільства, зокрема, завдяки діяльності гетьманів П. Орлика і Д. Апостола.

У контексті політики царського уряду протягом XVIII ст. відбувалося підпорядкування фінансової системи України, реформувався за зразком імперської судово-адміністративний апарат, запроваджувалася нова контролююча структура – Малоросійська колегія – вища фінансова, касаційна установа, яка фактично наглядала за всією діяльністю гетьмана та старшини. 1764 р. Катериною II був ліквідований інститут гетьманства. У 1775 р. зруйновано Запорізьку Січ. Козацькі полки були перетворені на регулярні полки царської армії. Частині козаків було надано статус державних селян, а козацька старшина в 1781 р. отримала статус дворянства, у 1783 р. було запроваджене кріпацтво. Всі ці події стали свідомством остаточної втрати Україною своєї автономії і прав самостійного управління. Вона стала колоніальною частиною Російської імперії.

Проте, вся історія Гетьманської держави, Запорозької Січі засвідчила наявність великого духовного потенціалу народу. Українство, насамперед козацтво, зуміло збудувати державу на республіканських засадах, яка відіграла значну роль у процесі консолідації різних верств населення, сприяла зростанню національної самосвідомості. Панівними стали такі духовні настанови, як повага до свого минулого, віра в можливість перетворення життя на краще, особиста свобода, людська гідність, визнання первинної значущості суспільних інтересів порівняно з особистими тощо. І, якщо раніше визначну роль духовного провідника народу відігравала церква, то тепер, майже до кінця XVIII ст. «національним ватажком» української духовності разом із церквою було козацтво.

У таких складних політичних і соціально-економічних умовах головною особливістю культури була різновекторність духовних спрямувань та

домінування барокового світогляду. Зберігаючи в своїй основі риси релігійної культури часів Київської Русі, українська культура толерантно і гармонійно увібрала в себе і розвивала нові духовні, світські за своїм характером, тенденції європейської культури – бароко та Просвітництво.

Епоха українського бароко майже повністю збігається з часом існування Гетьманської держави (40-ві рр. XVII – 70-ті рр. XVIII ст.). Піднесеність духовної атмосфери тих часів сприяла тому, що притаманна бароко трагічність світосприйняття в контексті української культури була відсунута на другий план. Специфіка українського бароко полягала у життєствердному сприйнятті дійсності та протистоянні ворожим силам. Провідними духовними орієнтирами для українства стали героїзм і патріотизм, воїнська слава, подвиг, лицарські чесноти, свята жертва тощо.

Українське бароко наслідувало античну та ранньохристиянську ідею світла як головного принципу світобудови, освітлення тілесності духовним світлом.

Українське бароко мало синтетичний характер. Специфікою його було те, що тяжіння до античності та міфологічних образів поєднувалося з традиціями Київської Русі та з ренесансними тенденціями – вона активно набувала світського характеру, зберігаючи релігійне забарвлення; осмислювала людську досконалість переважно як явище духовне, не відкидаючи культу сильної людини. В українському бароко також протиставлялися середньовічний ідеал аскетизму та ренесансний гедонізм, що розумівся як нестримне задоволення потреб і бажань, прагнення насолоди, багатства, влади тощо. Певні ідеї Реформації (зокрема ідеї релігійного оновлення) засвоювалися в контексті ідеалів національно-визвольної боротьби з її героїкою та демократизмом.

Особливістю українського бароко було також усвідомлення дисгармонійності та складності світу, катастрофічності та парадоксальності буття, його нездоланної конфліктності. Крім того, бароко були притаманні бурхливість, динамізм, мінливість, трагічне напруження, певний авантюризм.

Типовим для українського бароко було уявлення про двоїстість характеру людського буття: вище, духовне буття було пов'язано із сакральними цінностями, а нижче, земне – з багатством, соціальним положенням, громадським визнанням тощо.

Українське бароко, живлячись традиційним християнським світоглядом, у красі матеріального світу, силі «земних» насолод вбачало відбиття краси й довершеності духовного світу і насолод майбутнього духовного буття.

У той же час людина барокової культури почала усвідомлювати, що в ній самій ховаються непоборні суперечності – людина осмислювалася як така, що перебуває на перетині духовного і тілесного, божественного і диявольського й не здатна бути до кінця ані «духовною», ані «тілесною». Втім, вона вірила у можливість подолати гріховні вади своєї природи і прагнула цього. Сум людини за втраченою ілюзією гармонії є основою трагічного гуманізму українського бароко, що яскраво відбилася в проповідницькій літературі того часу.

Отже, бароковий ідеал особистості в Україні – людина, яка й у бідності й багатстві, у славі й безчесті, у владі й підвладності прагнула врятувати свою душу, й була здатна досягнути високого рівня духовної досконалості.

Історичні, політичні та соціальні умови існування українського народу у XVIII ст. не сприяли створенню благодатного ґрунту для укорінення ідей Просвітництва в Україні. Вони поширювалися переважно завдяки діяльності професорів Києво-Могилянської академії (С. Тодорський, В. Лящевський та ін.) і виявилися актуальними лише для окремих представників української духовної еліти, зокрема, частково віддзеркалилися у філософських поглядах Ф. Прокоповича і Г. Сковороди. Філософи зверталися до осмислення сутності людини, меж її можливостей, сенсу життя, людського щастя, пріоритету освіти та виховання тощо. Значна увага приділялася питанням походження суспільства, соціальної нерівності, проблемам державності, власності, релігії. Були спроби розв'язати окреслені проблеми з позиції теорії «природного права», «суспільної угоди» тощо.

Отже, українська культура цієї доби перебувала в активному діалозі як з європейською, так і російською культурами; визначалася домінуванням барокового світогляду; характеризувалася орієнтацією на середньовічний цінності, гуманістичні ідеї Ренесансу, ідеали Просвітництва.

§ 3. Система освіти в Україні 2 пол. XVII - XVIII ст.

2 пол. XVII – XVIII ст. позначена значними змінами в освітянській сфері: було створено розгалужену мережу початкових навчальних закладів, сформовано систему спеціальної професійної освіти, закладався фундамент вищого рівня вітчизняної освіти. Особливого розвитку освітній системі надав вагомий вплив російської та європейської культур (так, у числі закладів освіти поряд із братськими та приходськими православними школами були й уніатські, єзуїтські та протестантські).

Навчальні заклади не мали єдиної програми освіти, оскільки створювалися з ініціативи представників різних верств населення.

Початковий рівень освіти репрезентували церковно-приходські школи, в яких вчителювали дяки. Головною метою таких шкіл було виховання християнина. Завданням початкових шкіл було навчити дітей читати і розуміти прочитане, засвоювалися також навички спрощеного письма.

Своєрідним явищем у системі освіти в українських землях, особливо на Лівобережжі та Слобожанщині, була діяльність мандрівних вчителів – дяків, студентів колегіумів, Києво-Могилянської академії, які під час канікул мандрували Україною і навчали дітей, наймалися приватними вчителями, заробляючи цим на життя та розповсюджуючи знання, які іноді виходили за межі тих, що їх надавали церковні школи.

В останній третині XVIII ст. у різних частинах України відбулися шкільні реформи. У Західній Україні в дусі європейських освітніх змін здійснювала шкільну реформу Річ Посполита. Під впливом ідей Просвітництва розпочався процес секуляризації освіти, розширення обсягу знань, удосконалення морального виховання учнів.

Важливу роль у системі освіти відігравали середні навчальні заклади – колегіуми, де навчалися діти старшин, духовенства, міщан і козацтва. У XVIII ст. діяли колегіуми в Чернігові (1700 р.), Переяславі (1738 р.), Харкові (1721 р.), які забезпечували доволі високий рівень знань.

У Лівобережній та Слобідській Україні розвиток середньої освіти відбувався в контексті загальноросійської реформи, згідно з якою у містах відкривались головні та малі народні училища.

Першим в Україні вищим навчальним закладом став заснований у 1661 р. на базі братської школи та єзуїтського колегіуму Львівський університет, де навчання велося за зразком європейських академій, на основі програми єзуїтських шкіл. Тут працювали такі відомі діячі культури, як К. Несецький, Ф. Гродзіцький, Т. Секержинський, Г. Пірамович, І. Красицький та ін.

Провідна роль в освітній системі того часу належала Києво-Могилянському колегіуму, заснованому Київським православним братством. 1658 р. згідно з Гадяцьким трактатом колегія отримала статус академії і рівні права з Ягеллонським університетом. Це було підтверджено за сприяння гетьмана І. Мазепи грамотою Петра I в 1701 р. Структура академії та зміст навчальних програм забезпечили їй високий просвітницький рівень. Навчання в академії було загальнодоступним: головною умовою для всіх було сповідування православної віри і здатності до навчання.

Поч. XVIII ст. був часом розквіту академії. Навчальний процес мав гуманітарний ухил та був спрямований на ґрунтовне засвоєння матеріалу, детальний контроль знань та передбачав публічну демонстрацію рівня підготовки вихованців. Велика увага в академії приділялася виховній роботі, яка була спрямована на формування благочестя, відданості православ'ю, Батьківщині, поваги до старших тощо.

Києво-Могилянська академія була науковим і художнім центром України. Викладачами і вихованцями цього вищого навчального закладу були видатні українські вчені, мислителі, церковні діячі, митці. У цьому закладі вчилися також відомі культурні діячі інших країн.

У 2 пол. XVIII ст. академія поступово втратила провідне значення і зусиллями Катерини II була перетворена у замкнений становий освітній заклад для дітей духовенства.

Таким чином, в Україні в 2 пол. XVII – XVIII ст. склалася багаторівнева система освіти, завдяки якій зростав рівень освіченість різних верств населення, а разом із цим і значущість національної культури в системі європейської культури. Львівський університет, Києво-Могилянська академія – як осередки розвитку філософії, науки, мистецтва – склали фундамент вищої освіти в Україні, сприяли формуванню світоглядних орієнтирів сучасників, засвоєнню та укоріненню прогресивної світової суспільної думки на засадах поваги та підвищення національних досягнень.

§ 4. Відбиття духовних пошуків доби у філософській думці України

2 пол. XVII – XVIII ст. були часом складних, іноді й драматичних духовних пошуків ціннісно-значущих орієнтирів буття, сприйняття та переосмислення нових ідей та тенденцій подальшого розвитку людини, суспільства і держави. Визначальну роль у духовних пошуках доби відігравала філософія.

Потужним осередком розвитку вітчизняної філософської думки була Києво-Могилянська академія, де згуртувалися найосвіченіші науковці, орієнтовані на культивування знання та осмислення новітніх європейських філософських здобутків. Завдяки їх діяльності українська філософія наповнилася ідеями Бароко та Просвітництва.

У той час в академії був створений український православний варіант барокової схоластики, який відповідав потребам зміцнення православних позицій у релігійній полеміці та теоретично обґрунтованого, аргументованого спростування іншої віри.

Водночас, вітчизняні філософи намагалися відійти від схоластичної традиції, звертаючись до матеріалістичних засад. Поступово філософські курси академії наповнюються просвітницькими ідеями щодо позастанової

цінності людини, пробудження її самосвідомості та утвердження людської гідності, патріотизму, турботи за долю Батьківщини тощо.

Розвиток просвітницьких ідей здійснювався у двох напрямках: науково-просвітницькому та етико-гуманістичному. Перший напрям реалізувався у діяльності Ф. Прокоповича, Л. Горки, Г. Кониського та ін., другий – у житті та творчості Г. Сковороди.

Ф. Прокопович як видатний мислитель, талановитий оратор, проповідник засуджував релігійний фанатизм, схвалював освіченість та оригінальність мислення. Згідно з ідеями Просвітництва, він наполягав на тому, що досягнути істину можна лише завдяки знанням, вважав особисті заслуги перед суспільством критерієм гідності та честі людини-громадянина. Філософські погляди Ф. Прокоповича були яскравим свідченням формування нової класичної філософської думки в Україні.

Г. Сковорода як мандрівний філософ, митець, викладач прагнув досягнути світ у його цілісності, поєднати земне і Божественне, індивідуальне і соціальне, суспільно необхідне і особисто бажане. Центром його вчення про устрій світу та головною темою діалогів, поезій, трактатів є людина, її сутність і сенс існування. Розмірковуючи про сенс людського буття, Г. Сковорода велику увагу приділив проблемі вибору життєвого шляху і щастя людини. На його думку, визначивши своє божественне призначення, або свою духовну сутність, людина визначає і шляхи втілення її у матеріальному світі. Обрана праця має вести людину до «чесного життя» і «чесної совісті». Саме тоді людина може відчути себе щасливою. У філософії Г. Сковороди – філософії серця, вченнях про сродну працю та про три світи – втілилися найважливіші морально-ціннісні орієнтири суспільства, його філософські ідеали, внутрішня свобода і патріотизм. Це стало потужним імпульсом для подальшого розвитку української філософської думки.

В українській філософії протягом XVIII ст. розроблялися проблеми логіки, онтології, гносеології, психології, соціальної філософії тощо. Українські філософи, утверджуючи пріоритетне значення розуму, великої ваги

надавали чуттєвому досвіду, що свідчить про збереження одвічних ментальних настанов українського народу.

Багато уваги українські філософи просвітницької орієнтації надавали обґрунтуванню концепції природного права й суспільного договору. Розуміючи філософію як засіб просвіти розуму, вони були переконані, що подолання суспільного зла, конфліктів, скасування несправедливих законів, у тому числі й кріпосного права, можливі через поширення освіти і виховання завдяки зусиллям насамперед представників духовної еліти.

Отже, у XVII – XVIII ст. українська філософія синтезувала власні православні надбання з набутками західної філософії, зокрема зазнала впливу барокового та просвітницького світоглядів й стала тим повноцінним духовним живильним началом, що дозволило українській культурі зайняти самобутнє місце в європейській духовній творчості.

§ 5. Українське мистецтво 2 пол. XVII – XVIII ст.

Мистецьке життя України після Переяславської угоди було тісно пов'язане як з російською, так і західними культурами, адже кілька століть основними її землями володіла Польща. Головні особливості художньої творчості цієї доби визначалися бароковим світоглядом, який у 2 пол. XVII ст. домінував у духовному житті України.

Формування барокового мистецтва в Україні припадає на час самовизначення української нації та інтерпретування українцями світового досвіду, зокрема художнього, на власній етнічній основі. У річищі цього синтезу в українському бароко утверджується перехід від опори на візантійську спадщину до орієнтацій на європейське культурне надбання. Українське мистецтво, зберігаючи середньовічний символізм, урізноманітнюється запозиченими від Ренесансу гуманістичними ідеями та тяжінням до античності, від Реформації – антитетичністю мислення (що передбачає визнання співіснування взаємовиключних ідей), динамізмом, від раннього Просвітництва – ідеалами духовності.

Притаманна бароко трагічність світосприйняття в контексті української культури витіснялася героїко-стоїчним духом. Якщо в західноєвропейській культурі бароко XVII ст. домінувала трагічна тема смерті та пов'язані з нею образи (скелетів, черепів, ешафотів тощо), то для українського бароко типовішими виявилися сюжети перемоги життя над смертю, військової слави, святої пожертви, лицарських чеснот. Уславленню лицарства та героїв національно-визвольної війни були присвячені козацькі літописи Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки, «Слова часів війни» А. Радивиловського та інші твори, в яких козак-лицар поставав як захисник людей від всілякої кривди. У цьому контексті розробляється в мистецтві українського бароко і тематика панегіричних гравюр. З цим же пов'язана героїзація об'єктів зображення та використання образу вершника як символу епохи. В музиці тенденція героїзації буття відбилася в розвитку жанру гімну, який виходить за межі церковної музики та набуває світського забарвлення.

Поширеною в Україні епохи бароко була геральдика, особливо у зв'язку із символікою військової слави. Герби гетьманів та полковників з'являються не тільки в оформленні книжок та в українському портреті, а й у пластичному декорі споруд, зведених їх коштом.

Важливого значення для українського бароко набув образ світу як квітучого саду божого, що протистоїть хаосу необробленої землі. Ця алегорія стала центральною в низці трактатів та збірок проповідей (зокрема, «Виноград» С. Яворського та ін.).

Ідеї античного та середньовічного розуміння світла розуму та сонячна символіка яскраво відбилися насамперед в українській бароковій літературі, архітектурі та гравюрі.

Стиль бароко в Україні еволюціонував через складну взаємодію з попередніми середньовічними та ренесансними ідеалами й паростками художніх ідей, що притаманні добі Просвітництва, зокрема, стилем рококо.

Українське бароко поділяють на «високе», «середнє» і «низьке». Як вважають, «високе» бароко втілювало ідеали української верхівки, а «середнє» і «низьке» творилося козацтвом, міщанством і селянством.

Українське бароко XVII ст. нерідко називають козацьким, бо саме козацтво виявилось потужною культурною силою, причетною до духовних шукань свого часу та було носієм нового художнього смаку. Чимало видатних творів мистецтва тієї доби було створено на замовлення козацької старшини або за безпосередньої участі козаків: думи-плачі, танці, літописи, собори тощо. Не випадково дуже популярним тоді стає образ козака – захисника Батьківщини, козака-бандуриста – носія української духовності.

Українське бароко позначено сполученням аскетизму та гедонізму, символізму та натуралізму, сповнено драматизму, театральності, ілюзіонізму, насичено емблематикою і алегоризмом, поєднує язичницькі символи з християнськими, раціоналізм з надмірною екзальтацією тощо.

Художнє життя 2 пол. XVII – XVIII ст. в Україні вирізняється новими формами взаємодії між професійним мистецтвом і народною творчістю, віддзеркалює тенденцію до секуляризації, але відчутнішою вона виявляється в професійному мистецтві, в якому, як і в народному, з'являється багато образів, пов'язаних із реальною земною людиною. У музиці розквітають танцювальні та пісенні жанри (побутові міські пісні, канти, псалми тощо), у живописі – розвивається станкове малярство, портрет, історична та побутова картина та ін.

У той час у мистецтві формувался новий тип художника, який вирізнявся чуйністю до громадських потреб, завзятістю, усвідомленням суспільної значущості та складності своєї праці.

Суттєві зміни в розумінні мистецтва відбувалися вже на поч. XVIII ст., про що свідчать спроби теоретичного його осягнення, осмислення сутності та природи різних його видів.

Розвиток української літератури в 2 пол. XVII – XVIII ст. був відзначений усвідомленням її як самостійного виду мистецтва. Про це свідчить теоретичне обґрунтування притаманного їй у той час барокового стилю в навчальних курсах поетики й риторики, які викладали в українських школах, зокрема в Києво-Могилянській академії.

2 пол. XVII – XVIII ст. характеризувалася подальшим розвитком усної літератури. З одного боку, вона була представлена тими жанрами, які склалися ще в давнину: З другого боку, усна словесність, як і писемна література, змінювалася за рахунок поширення тематики, виникнення нової стилістики, нових жанрів, серед яких провідне місце посіли думи. Більшість з них присвячувалась подіям визвольної війни та її героям Розвитку здобув жанр пісні, у першу чергу, історичної та військової.

В усній словесності склалася низка улюблених народом образів, серед яких найвідомішими були образ козака-запорожця, козака-бандуриста, мандрівного дяка-вчителя, селянина, попа, ченця тощо. Характерним для літературного процесу того часу було й утвердження образу ліричного героя.

Про засвоєння західноєвропейського художнього доробку свідчить те, що літературні твори в Україні писалися як латиною, так і польською, частково угорською, російською, церковнослов'янською та книжною давньоукраїнською мовами.

У 2 пол. XVII – XVIII ст. продовжувався розвиток полемічної літератури, спрямованої на захист православ'я, ораторсько-учительної (проповіді), агіографічної (житія), паломницької прози, поезії (оди, панегірики) драматургії (трагедокомедія «Володимир» Ф. Прокоповича, шкільна драма), байкарства («Байки харківські» Г. Сковороди).

2 пол. XVII – XVIII ст. – час розвитку пісенних та танцювальних жанрів народної музики. Характерною постаттю доби став козак-бандурист, який втілював ідеали козацтва. Одним із явищ музичного життя народу того часу було ансамблеве виконавство (зокрема, «троїсті музики»). Музичні колективи існували в усіх навчальних закладах, поміщицьких садибах, у військах тощо.

У XVII ст. почала формуватися музична освіта. Її головними центрами були Києво-Могилянська академія та музична школа в Глухові, в яких готували регентів, учителів співу, виконавців, педагогів-теоретиків. Велике значення для музичної освіти мала діяльність теоретика музики і композитора М. Дилецького, який у трактаті «Грамматика музикальна» узагальнив практику партесного співу і композиції.

У 2 пол. XVII – XVIII ст. професійна українська музика існувала й розвивалась у двох проявах: як музика культова (партесний спів), та як музика світська (кант - побутова міська пісня, інструментальна та театральна музика), головною ознакою якої був тісний зв'язок зі стилістикою народнопісенної культури. Найяскравіше такий зв'язок проявився у творчості М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

У цей час професійні музики-інструменталісти почали об'єднуватися в музичні цехи, завданням яких було впорядкування повсякденної праці своїх членів, захист їх професіональних інтересів.

Головними явищами театрального мистецтва в 2-ї пол. XVII – XVIII ст. були народний, шкільний та кріпацький театр. Народний театр існував у формі вертепу, балагану й райка.

У тогочасному українському театрі розмежовуються виконавці і глядачі (сцена відокремлюється від глядача завісою), виникає зародкова форма антрепризного театру, основою видовища поступово стає писаний текст, з'являється організатор вистави, поступово закріплюються акторські амплуа.

Перший в Україні постійний театр був заснований 1776 р. у Львові, у якому спочатку діяли німецькомовна, а згодом і польська трупи.

У руслі загальних художніх процесів доби розвивалась й архітектура гетьманського та козацького бароко. Ініціаторами, ктиторами будівництв були політичні та суспільні діячі того часу. Злет української барокової архітектури припадає на часи гетьманства І. Мазепи. За 32 роки його гетьманування було споруджено більше 50 величних комплексів і значних об'єктів культового і світського призначення. В ролі фундаторів будівництва

виступали також козаки-запорожці, завдяки чому на запорізьких землях було споруджено 44 церкви, 13 каплиць, два скити.

Видатними зодчими у той час були С. Ковнір, І. Григорович-Барський, Г. Шедель, В. Растреллі, А. Квасов, Б. Меретин.

Образотворче мистецтво України, в якому панував стиль бароко, характеризувалося розширенням жанрового діапазону та насиченням світським началом. Ікони, на яких часто зображували постаті ктиторів – гетьманів, старшину, набували ознак жанру портрету та пейзажу. В іконописі виявлялася індивідуальність майстрів, використовувалися народні мотиви. Видатними іконописцями були І. Руткович та Й. Кондзелевич, які тяжіли до колористичних та світлових ефектів, мальовничості.

У народному живописі того часу поширилася народна картина, улюбленим образом якої став козак-бандурист. Часто твори народного малярства тієї доби були просякнуті гумором та сатирою.

2 пол. XVII – XVIII ст. – час активного розвитку станкового живопису, таких його жанрів, як історична картина, портрет (наприклад, портрети І. Мазепи, Д. Апостола, Г. Полетики, К. Розумовського,).

У XVIII ст. портретний живопис характеризувався проявами реалізму і сентименталізму, поглибленням психологізму, широким використанням фольклору у творчості Л. Тарасевича, Д. Левицького, В. Боровиковського, А. Лосенка, І. Саблукова та ін.

Графіка, насамперед, книжкова гравюра, поступово позбувалася площинності. Це помітно в ілюстраціях Л. Тарасевича до Печерського патерика 1702 р., у малюнках учнів київської художньої майстерні при Києво-Печерській лаврі, які закарбували засвоєння барокової стилістики. У книжковій ілюстрації поступово утверджувалися світські сюжети.

Поширення здобули станкова графіка, народні картини на історичні, батальні, побутові сюжети, гравіровані портрети, панегіричні гравюри, що присвячувалися суспільно-політичним подіям.

У 2 пол. XVII ст. розвивається різьблення по дереву в стилі бароко. Пишна декоративність притаманна різьбленим іконостасам, зокрема, створеним І. Рутковичем у церкві Різдва Христового в Жовкві, Й. Кондзелевичем – для церкви Воздвиження Чесного Хреста в Скиті Манявському та найбільшому в Україні бароковому іконостасу Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцах, збудованої С. Ковніром. Художня різьба також поширюється у декорі світської архітектури.

Разом з різьбленням і живописом розвитку здобула скульптура в усіх різновидах. Досить поширеною була практика прикрашення стін, вікон, дверей храмів та житлових будинків складними «рушниковими» та «килимовими» орнаментами з каменю та глини.

Отже, для мистецтва українського бароко було характерним відбиття героїко-стоїчного духу народу; наявність символізму, натуралізму; сполучення аскетизму, гедонізму, драматизму, театральності, ілюзорності, алегоризму; поєднання язичницьких та християнськими начал, раціоналізму та надмірної екзальтації. Мистецтво вирізнялося поширенням світської тематики, появою нових жанрів, прагненням митців відтворювати суспільно-значущі проблеми.

Лекція до теми 6.

XIX століття в історії української культури

§ 1. Особливості європейської культури XIX ст.

XIX ст. – суперечливий період розвитку європейської культури, в якому зберігається система цінностей і духовні настанови культури Нового часу, але вони критично переосмислюються. Особливості культури XIX ст. визначила низка взаємообумовлених факторів: промисловий переворот в Англії в останній третині XVIII ст., зрілі капіталістичні відносини, науково-технічний прогрес, історичні події світового масштабу (Велика французька буржуазна революція (1789-1793), Війна за незалежність Північноамериканських колоній і створення Північноамериканських Сполучених Штатів (1776), революції в країнах Європи).

Події французької революції стали підсумком доби Просвітництва, одночасно позначили кризу гуманістичних ідеалів і цінностей. Вона була спрямована на викорінення феодалізму як суспільного ладу, відкрила шлях до розвитку матеріальних і духовних сил капіталістичної системи, орієнтованого на соціальний, науково-технічний прогрес та раціональне знання. Проте ідеї рівності, братерства, свободи виявилися недосяжними за умов капіталістичних відносин, які поширилися по всій Європі та за її межами.

Промислова революція призвела до радикального переосмислення праці, ролі людини у виробничому процесі. Праця перетворилася на засіб підтримки фізичного існування, що зменшило в ній гуманістичну складову. Машинний тип організації матеріального виробництва став несумісним з традиційними духовними цінностями європейської культури. Замість них набувають значущості утилітаризм (орієнтація на матеріальну вигоду, практичну користь) і технократизм (влада техніки як мети існування людства).

Перетворенню світу сприяла колоніальна політика впливових європейських держав. У XIX ст. колоніальні володіння європейців розширювалися за рахунок підкорення Австралії, Нової Зеландії, більшої частини Африки, нових територій в Азії. Європейці руйнували традиційний

аграрний уклад життя підкорених народів. Увезення іноземних промислових товарів призводило до розорення місцевих ремісників, які не витримували конкуренції. Повільно руйнувалася система замкненого сільського господарства, продукція якого примусово орієнтувалася на ринок метрополій. Західна цивілізація проникала у традиційні суспільства, перетворюючи їх, нав'язуючи принципово іншу систему цінностей. Це породжувало невдоволення, обурення: у ХІХ ст. гостро постали проблеми національної ідентифікації, самовизначення народів.

Поширення капіталістичних відносин, цінностей західноєвропейської культури на Схід Європи, у Росію, на Американський континент спричинило суттєве розширення поняття «Захід». Явищем культури ХІХ ст. став європоцентризм.

Зрілі капіталістичні відносини загострили соціальні протиріччя та проблеми: безробіття, конкуренцію, злиденність, проблему захисту жінок і дітей, проблеми соціальних та політичних прав і свобод, що неодноразово порушувалися під час соціально-політичних реформ, повстань і революцій ХІХ ст. У ХІХ ст. формується критичне ставлення суспільства до влади. Внаслідок активізації суспільного життя в Європі оформилися політичні течії і партії, які представляли різні напрями суспільної думки й інтереси різних суспільних сил – консерватизм, лібералізм, соціалізм і націоналізм.

З кінця ХVІІІ стверджується історичне мислення – історизм. Це був новий погляд на історію як закономірний процес, в якому всі етапи взаємопов'язані; осмислював проблеми сучасності з точки зору історичної необхідності, ролі і місця людини в історичному процесі тощо.

Також остаточно закріпилися в суспільній думці ХІХ ст. просвітницькі ідеї щодо соціальної сутності і соціального призначення людини, яка пов'язана з ідеєю суспільного прогресу, відбивала розуміння залежності рівня розвитку суспільства від рівня освіти, моральних якостей кожної людини, усвідомлення нею свого громадянського обов'язку. У цій концепції віддзеркалилося

прагнення людей до створення масових демократичних рухів, котрі стали важливим фактором культурного життя XIX ст.

У культурі XIX ст. була реалізована ідея доби Просвітництва щодо звільнення особистості від авторитету релігії, яка зумовлювалася промисловим переворотом, науково-технічним прогресом, пріоритетом раціоналістичних і прагматичних настанов, зміною ціннісних орієнтирів у суспільстві, остаточною секуляризацією культури. Показовим для культури цього часу став сцієнтизм – віра в науку як вище і абсолютне знання. Наукова картина світу поступово витісняла релігійну.

Усвідомлення людиною влади над природою і світом, яка посилювалася з науково-технічним прогресом, сприяла трансформації антропоцентричної парадигми світобачення в егоцентричну.

Різнобічне і багатовекторне пізнання людиною світу сприяло формуванню багатьох протилежних світоглядних позицій, духовних настанов, зумовлювало відсутність єдиної пізнавальної, світоглядної домінанти.

На межі XVIII – XIX ст. виник романтизм, охопивши різні сфери суспільного життя. Його виникнення пов'язано з розчаруванням в ідеях Просвітництва, у результатах Великої Французької буржуазної революції. Це зумовило виникнення проблеми співвідношення ідеалу й дійсності. Романтизм був також критичною реакцією на буржуазну дійсність. Протест викликали машинні засоби виробництва, нові настанови духовного життя – практицизм, утилітаризм, знецінення особистості, що призводило до викривлення природи людини. За таких умов людина втрачає цілісність і універсальність, органічний зв'язок із природою. Реальна дійсність з її бездуховністю, аморальністю подавляє людину. Мотив трагічної самотності пронизував романтичне світовідчуття. Висока оцінка особистості в романтизмі оформилася в ідею її унікальності, неповторності. «Я» в романтизмі – це центр світу.

Звернення до минулого у романтиків виявилось у вивченні історії, традицій, звичаїв, побуту різних народів, у зацікавленості фольклором.

«Народне», пов'язане з традиційним, у свідомості романтиків набуло ідеалізованих форм, виступило духовною силою, що протистоїть сучасній дійсності. За цих умов закладаються основи фольклористики та народознавства, що сприяло пробудженню національної свідомості, піднесенню національних культур у Західній і Східній Європі.

Велика роль у духовних процесах доби належала позитивізму – філософському вченню, яке сформувалося в 30-ті рр. XIX ст. у роботах О. Конта. Метою позитивізму було отримання об'єктивних знань шляхом емпіричних наукових досліджень. Позитивісти ставили під сумнів пізнавальну цінність філософського («метафізичного», надприродного) знання, вважаючи, що наука його не потребує.

Вплив на наукову думку в XIX ст. мало еволюційне вчення – комплекс знань про історичний розвиток (еволюцію) живої природи. Системно і науково обґрунтовану еволюційну теорію виклав Ч. Дарвін у дослідженнях «Походження видів» (1859) і «Походження людини» (1871).

Ідеї еволюційного вчення були апробовані також у гуманітарному знанні. У 2 пол. XIX ст. сформувалася еволюційна школа в етнографії. Її представники вважали еволюцію культури (від примітивних форм до більш досконалих) універсальним законом суспільного розвитку.

Досягнення природничих наук у XIX ст. актуалізувало натуралізм, згідно з яким природа є єдиним універсальним принципом пояснення всього існуючого. Ідеї натуралізму проявились в різних галузях знання: соціології, етиці тощо.

У духовній культурі XIX ст. переосмислюється роль і значення мистецтва. Воно посіло одну з ключових позицій у системі культури, взяло на себе роль «судді» над суспільством. Змінився і статус митця: він остаточно перетворився на вільного професіонала, який творить, спираючись на власний світогляд і творчі бажання. XIX ст. відзначено все більшою демократизацією художнього життя. Бурхливий розвиток видавничої справи збільшив тиражі, читацька аудиторія розширилася за рахунок відкритих (публічних) бібліотек, концертна

діяльність стала панівною формою поширення музики, виставка ствердилася як головне місце спілкування художника з публікою.

Художня культура ХХ ст. характеризується розмаїтим співіснуванням багатьох стилів, напрямів і течій (романтизм, реалізм, критичний реалізм, імпресіонізм, символізм тощо).

§ 2. Умови розвитку української культури за часів підпорядкування Російській імперії та імперії Габсбургів

У ХІХ ст. територія України була поділена між Російською та Австрійською імперіями. У 1 пол. ХІХ ст. соціально-економічна ситуація в Російській імперії характеризувалася занепадом феодально-кріпосницької системи та упровадженням капіталістичних відносин. Внаслідок економічних перетворень поступово змінювалася соціальна структура українського суспільства: формувалася торговельно-промисловий прошарок буржуазії. Більшу частину населення складало селянство, яке зберігало традиційні основи української культури. Однак внаслідок аграрної реформи і скасування кріпацтва (1861) спостерігалась нестача землі, котра спонукала селян шукати заробітків у містах, перетворювало на вільнонайманих робітників. Відповідно збільшувалася кількість міського населення і зростає кількість міст. Розвивалась промисловість.

Українські землі у складі Австрійської імперії (Галичина, Буковина і Закарпаття) протягом 1 пол. ХІХ ст. залишалися аграрними австрійськими провінціями. Розвитку промисловості і сільського господарства заважало кріпосництво, панівним було велике феодальне землеволодіння. Сільське господарство мало екстенсивний характер. Зміни у соціально-економічному житті в Західній Україні відбулись у 2 пол. ХІХ ст. у зв'язку з запровадженням капіталістичних відносин. Почала розвиток фабрично-заводська промисловість, розбудовувалася залізниця. Негативним наслідком розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві стала втрата землі селянами та аграрне перенаселення. Саме це викликало наприкінці ХІХ ст. масову еміграцію населення до Бразилії, Канади і Сполучених Штатів.

Імперська політика Росії та імперії Габсбургів була спрямована на культурну уніфікацію та не сприяла збереженню і розвитку національних культур. У XIX ст. відбувалося подальше розшарування української культури, поглибився розрив між культурою села і міста, еліти і простих людей. Українська культура того часу була простором, де перехрещувалися різноспрямовані тенденції і різноманітні впливи: російська і європейська орієнтації, впливи німецької, польської та інших культур, які більшою мірою відзначали життя міського населення, дворянства, у той час як селяни в цілому зберігали традиційні основи буття.

§ 3. Духовне життя в Україні в XIX ст.

У XIX ст. в Україні особливої гостроти набули проблеми національної самоідентифікації, збереження самобутності української культури, захисту й розвитку української мови.

Національно-визвольний рух у XIX ст., що охопив багато народів Європи, розгортався під впливом ідей романтизму, був орієнтований на дослідження і пізнання історії, традицій, фольклору свого народу з метою усвідомлення сутності й сенсу його існування. Саме у XIX ст. інтенсивно розроблялася філософія національної ідеї у працях європейських мислителів, розрізнялися поняття нації, як політичної спільноти, та народу-нації, як соціально-історичної спільноти. Унікальність народу почали пов'язувати не з приналежністю до певного політичного утворення (держави), а зі своєрідністю менталітету, національного характеру, особливістю мови, неповторними рисами національної культури.

Важливу роль у процесі національної самоідентифікації українського народу відіграли історичні події європейського масштабу: Вітчизняна війна 1812 р. і декабристський рух, буржуазно-демократичні революції 1848 – 1849 рр. у Європі. Суттєве значення мало й формування нової української літературної мови на народній основі наприкінці XVIII ст. у творчості І. Котляревського. Адже збереження єдиної мови в умовах недержавного існування сприяло збереженню і консолідації нації.

Місію вирішення національних проблем в Україні взяла на себе національно свідома інтелігенція, яка розуміла загрозу асиміляції й уніфікації української культури в межах обох імперій. Саме в цей час розгорнулася науково-етнографічна діяльність М. Максимовича, М. Цертелева, М. Костомарова, І. Срезневського, В. Залеського та багатьох інших, спрямована на збирання, дослідження і збереження культурно-історичної спадщини українського народу.

В українському духовному житті у ХІХ ст. виокремлюють три періоди.

Перший період (ост. чверть ХVІІІ ст. – 1840-і рр.) – час «становлення» національної інтелігенції, звернення її до історичної спадщини, вивчення історичного, етнографічного й фольклорного надбання, час формування нових осередків духовного життя.

Другий період (1840 – 1890-ті рр.) відзначений зростанням національної свідомості й активізацією процесу національної самоідентифікації в найширших колах суспільства.

Третій період (1890 – 1917 рр.) відзначений виникненням політичних об'єднань і партій, приєднанням більш широких народних сил до національно-визвольного руху, теоретичною розробкою ідеї політичної незалежності України та першими спробами її втілення.

Осередками духовного єднання української інтелігенції в 1 пол. ХІХ ст. стали Харківський (1804-1805 р.) і Київський університети (1834 р.). Ці вищі навчальні заклади стали науково-культурними центрами, в яких не втрачали актуальності ідеї Просвітництва, пропагувалися романтичні ідеї, зокрема, вивчення народної культури, звернення до історичних, духовних джерел свого народу. В університетах викладали відомі вчені, склалися самобутні наукові школи, діяли численні громадські та наукові організації, друкувалися наукові і популярні видання, орієнтовані на українське життя, потреби українського суспільства.

У 1 пол. ХІХ ст. інтенсифікація духовного життя відбувалася і в Західній Україні, виявом чого було створення у 1830-х рр. громадсько-культурного

об'єднання «Руська трійця», очолюване М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким. Під впливом романтичних ідей вони прагнули піднесення освітнього рівня народу, національної свідомості галичан, сповідували ідеї відродження національної культури, єдності слов'янських вільних народів, у зв'язку з чим приділяли велику увагу дослідженню фольклору, історії, мистецтва.

Своєрідну культурну орієнтацію західноукраїнської інтелігенції репрезентувала течія «москвофіли». Її представники обстоювали концепцію «єдиного загальноруського народу», захоплювалися російською мовою і культурою, що було реакцією на посилення польського впливу в краї.

Упродовж другого етапу (1840 – 1890) культурно-політичні орієнтації українського національного руху найчіткіше виявилися в ідеології «Кирило-Мефодіївського товариства», яке склалося 1845 року. Лідером та ідеологом гуртка був М. Костомаров, до товариства входили М. Гулак, П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркович, М. Савич та інші. Із товариством пов'язана діяльність Т. Шевченка. Ліберальні і слов'янофільські ідеї кирило-мефодіївців були викладені у «Книзі буття українського народу», у «Статуті слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія», у зверненнях «До братів українців», в історичних працях М. Костомарова. Саме члени Кирило-Мефодіївського товариства започаткували розробку філософії української національної ідеї, формування власної концепції культурно-історичного розвитку українського народу, теоретичних положень щодо особливих рис української культури, утвердження етноніму «українці» та топоніму «Україна». Майбутнє українського народу представники товариства розглядали в контексті федерації християнських слов'янських народів, водночас проголошували ідеї щодо знищення царизму, скасування кріпацтва, усунення соціальної нерівності, утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод. Діяльність товариства викликала різку негативну реакцію влади. Царський уряд заборонив поширювати твори братчиків, у березні-

квітні 1847 року воно було розгромлене, більшість його учасників було заарештовано та заслано.

На 1860-ті рр. припадає зародження руху громад (ліберально-буржуазних організацій української інтелігенції), започаткований М. Костомаровим, В. Білозерським, П. Кулішом, які в Петербурзі згуртували навколо себе молодих українців, утворивши так звану Громаду. Програма її діяльності зводилася передусім до культурно-просвітницьких заходів.

Громади утворювалися в Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі. Громадівці вели освітню роботу, досліджували історичне минуле, звичаєвість, обрядовість, традиції, фольклор українського народу. До числа громадівців належали як молодь, так і відомі вчені, митці – В. Антонович, О. Кониський, Т. Рильський, М. Драгоманов, М. Старицький, М. Лисенко та ін.

У 2 пол. XIX ст. поряд із національно-визвольним рухом в Україні розгорталися й суспільно-політичні рухи, які за своєю суттю збігалися із загальноросійськими. У 1860–1880-х рр. в Україні поширюється народництво, що сповідувало ідеї знищення старого суспільного ладу революційним шляхом, залучення селянства до активного суспільного життя, визнання селянства головною рушійною силою історії. В останній чверті XIX ст. виникають перші організації робітничого класу, які спиралися на ідеї марксизму, пропагували близькі до ідеології народництва ідеї, однак наполягали на визнанні пролетаріату головною рушійною суспільною силою.

На діяльність українських національно свідомих і соціально активних сил уряд царської Росії відповів репресіями. У 1863 р. російський міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав таємний циркуляр про заборону наукових, релігійних і педагогічних видань українською мовою. «Малоросійським наречієм» дозволялося друкувати лише твори художньої літератури. Громади було розпущено, багато українських діячів заслано у віддалені райони імперії.

Емським актом 1876 р. вводилася цензура на українську літературу, що ввозилася з-за кордону, заборонялося вживання слів «Україна», «український»,

вживання української мови на театральній сцені, встановлювався контроль над творами українських авторів. Метою такої урядової політики було вилючення всього українського з усіх сфер життя, штучне зведення української культури до провінційного рівня, лінгвоцид.

У 1860-х рр. національно-визвольний рух активізувався у Галичині. Інтелігенція захопилася ідеями народництва, що сформувалося на протигагу москвофільству на ґрунті ідей національного відродження та продовжило справу «Руської трійці» і «Кирило-Мефодіївського товариства». Головними ідеологами народовців були В. Барвінський, О. Барвінський, В. Навроцький та ін. Їх діяльність живилася ліберальними і романтичними ідеями: вони проголошували українців окремою нацією, виступали за єдність усіх українських земель, розвиток єдиної української мови на основі народної. Народовці організовували громади на зразок київської, вели культурно-просвітницьку роботу.

1861 р. було засновано товариство «Руська бесіда», 1868 р. – громадське товариство «Просвіта», яке очолив А. Вахнянин. Члени «Просвіти» опікувалися діяльністю бібліотек, читален, драматичних, музичних гуртків, видавали журнали, газети, підручники для шкіл. Помітний внесок у національно-визвольний рух, у справу відродження української культури зробило «Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка», створене у Львові 1873 року з ініціативи М. Драгоманова і О. Кониського.

Третій період національного відродження (1890 – 1917) характеризується розривом з аполітичним культурництвом і українофільством, актуалізацією політичної діяльності, відсутністю єдності інтелігенції в світоглядних орієнтаціях, ідеологічною різновекторністю.

Активізувалась діяльність українських суспільно-політичних рухів у Галичині: у 1885 р. народовці створили нову політичну організацію Народна Рада, у 1890 р. була організована Русько-Українська Радикальна партія, опозиційна щодо політики Австро-Угорської імперії, у 1899 р. – Українська

Національно-Демократична партія. Значну роль в діяльності цих партій відіграли І Франко, М. Павлик, О. Терлецький.

У Західній Україні на межі століть національно-визвольний рух активно протистояв антиукраїнським силам у різних напрямках: були створені молодіжні гімнастичні товариства «Січ» та «Сокіл», таємне товариство «Січові стрільці», молодіжна організація «Пласт». Продовжували плідно працювати наукові і просвітительські товариства – мережа «Просвіти» і Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, яке згодом перетворилось на багатопрофільну академію наук з пріоритетом українознавства.

Наприкінці XIX ст. активізувалося політичне життя на Лівобережжі. У 1891 р. у Каневі виникло таємне товариство «Братство тарасівців» на чолі з І. Липою, Б. Грінченком, М. Коцюбинським.

На межі XIX-XX ст. у Східній Україні виникло чимало політичних організацій і об'єднань націоналістичного, соціалістичного, ліберально-демократичного спрямувань: Революційна українська партія (РУП, 1900), до якої увійшли Д. Антонович, І. Стешенко та ін., Українська народна партія (УНП, 1902), заснована М. Міхновським, Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП, 1905), лідерами якої були Д. Донцов, В. Винниченко, С. Петлюра, Українська демократична партія (УДП, 1904), Українська радикально-демократична партія (УРДП, 1905).

Таким чином, національно-визвольний рух на межі XIX – XX ст. поступово набув сили, політичної забарвленості в усіх українських землях, охопив не тільки інтелігенцію, а й інші верстви населення. Його активізації сприяли події буржуазної революції в Росії 1905-1907 рр., під тиском яких царський уряд був змушений скасувати укази 1863 та 1876 рр., розширити сферу вживання української мови, дозволити друковані видання українською мовою і діяльність українських суспільних організацій, що обумовило виникнення легальної української преси.

1907 р. внаслідок політичної реакції в Росії почався новий період історії української культури, позначений соціальними і національними утисками:

заборонялося викладання українською мовою, закривалися українські громадські організації, частина українських періодичних видань була ліквідована. Українська інтелігенція продовжувала свою діяльність, проте різні культурні, суспільно-політичні сили були розпорошеними і часто діяли неузгоджено, не маючи чіткої моделі майбутнього України.

Логічним результатом національного відродження мало стати ствердження політичної незалежності України. Спробою втілити цю ідею було проголошення УНР (1917 р.), але історичні та політичні умови не сприяли утвердженню незалежної української держави. Національне відродження, не маючи логічного завершення, було перервано. Українська культура вступила в якісно новий період свого розвитку.

§ 4. Освіта і наука в духовному житті України XIX ст.

Особливістю культурного життя в Україні XIX ст. був інтенсивний розвиток освіти і науки. Найсприятливіші умови для наукової творчості створювалися у вищих навчальних закладах. Значних успіхів було досягнуто в історії, історіографії, етнографії, філології, філософії, природничих та технічних науках.

Розвиток історичної науки у XIX ст. був підготовлений посиленням ще наприкінці XVIII ст. зацікавленості дворян-інтелігентів національною історією. У 1800 р. Імперська геральдична канцелярія стала піддавати сумніву право нащадків старшини на статус дворян. У зв'язку з цим виникла потреба у ґрунтовних історичних розвідках. Першою працею, яка задовольняла цю потребу, була «История Малой Росии» (1822) Д. Бантиша-Каменського. У 40-х рр. були видані «Исторія Малоросії» М. Маркевича та анонімна «Исторія Русів», в якій прославлялася та романтизувалася козацька минувшина, містився заклик до самоврядування тощо.

З 1845 р. активізується видавнича діяльність Київської археографічної комісії під керівництвом М. Максимовича, публікуються праці Й. Бодянського, М. Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша, О. Лазаревського, у 2 пол. XIX

ст. – історичні розвідки М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія та ін.

Отже, XIX ст. можна вважати часом виникнення української історичної науки. За умов національного гноблення вихід у світ історичних творів сприяв активізації національно-визвольного руху на українських землях, а відтак неабияким чином впливав на подальші історичні події.

В Україні активізація етнографічних досліджень у кін. XVIII – поч. XIX ст. великою мірою була пов'язана з посиленням національно-визвольної боротьби слов'янських народів, з протидією загальній агресивній асиміляторській політиці європейських держав щодо народів, які не мали власної державності. Розгортання народознавчої роботи стало істотним чинником і показником національно-культурного відродження в Україні.

Українська етнографія була започаткована працями Г. Калиновського («Описание свадебных украинских простонародных обрядов», 1777) та Я. Маркевича («Записки о Малороссии, ее жителей и производстве», 1798). Збір і вивчення етнографічного матеріалу стали одним з домінуючих напрямів діяльності української інтелігенції у XIX ст.

Основи української фольклористики було закладено збіркою М. Цертелева («Опыт собрания старинных малороссийских песен», 1819). Вивчення народної творчості продовжили М. Максимович, І. Срезневський, В. Залеський та П. Куліш, який намагався різнобічно висвітлити народне життя й побут. Значним явищем в українській етнографії стала публікація результатів діяльності «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873), який очолив П. Чубинський.

У 1880-ті рр. провідну роль в українознавстві відіграв гурток «Киевская старина», що видавав журнал з такою ж назвою та висвітлював самотність традицій, побуту, народної творчості, етнічну специфіку українського народу.

XIX ст. також стало часом становлення нової літературної української мови та її дослідження. На захист її самотності стали такі відомі вчені, як І. Срезневський, М. Максимович, які у 30-х рр. XIX ст. виступили зі статтями,

в яких аргументовано доводилося давнє її походження, відстоювалося право на самостійне існування і використання в художній літературі та науці.

Найважливіше місце в українському мовознавстві 2 пол. XIX ст. належить О. Потебні, який, зокрема, досліджував поетику і символіку народної поезії та проблему «народ і мова», а також І. Франко, який опублікував і проаналізував низку староукраїнських пам'яток і фольклорних текстів, залишив глибокі мовознавчі дослідження.

XIX ст. відзначено активним розвитком української філософської думки, пов'язаним з діяльністю П. Лодія, Й. Шада, О. Новицького, Й. Міхневича, П. Авсенєва, С. Гогоцького та ін. Під впливом романтичного світогляду в українській філософії порушувалася проблема «людина- нація», розроблялася філософія національної ідеї М. Драгомановим та П. Юркевичем, який теоретично обґрунтовував «філософію серця», започаткованою Г. Сковородою. Науковці розмірковували про сенс і зміст існування нації, про можливість самовизначення людини у світі як представника етнічної спільноти, про усвідомлення народом своєї індивідуальності, самотності тощо.

Значними були досягнення українських вчених у галузі точних та природничих наук. Розвиток хімічної науки в Україні був пов'язаний з іменами В. Каразіна, М. Бекетова, математики – О. Ляпунова, ботаніки, зоології, фізики – М. Максимовича, підвалини мікробіології були закладені І. Мечниковим, фізіології – І. Сеченовим.

У Київському, Харківському, Одеському і Львівському університетах і Миколаївській астрономічній обсерваторії активно здійснювались астрономічні дослідження.

У 1870 – 1890-х рр. в Україні поширилася така форма координації наукових пошуків та обміну інформацією, як наукові товариства. Відомі були Харківське, Київське, Одеське товариства дослідників природи, Харківське математичне та Київське фізико-математичне товариства, Історичне товариство Нестора Літописця у Києві, історико-філологічні товариства

в Харкові, Ніжині та ін. Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові перетворилося на справжню багатопрофільну академію наук (з незмінним пріоритетом проблем українознавства) під час головування М. Грушевського.

У XIX ст. українська інтелігенція усвідомила, що саме шляхом освіти та просвітництва можливе активне формування національної свідомості широких народних мас. Однак питання освіти перебували під пильним наглядом російського уряду.

У 1803 р. Міністерство освіти Росії затвердило чотири типи освітніх закладів: парафіяльні, повітові, губернські школи та університети. У початкових – парафіяльних – школах вчили читати, писати, рахувати. Головним їх завданням було навчання основам православної віри. У повітових школах протягом 2 – 3 років вивчали церковнослов'янську, російську мови, арифметику і фізику, історію та географію. Учнями цих шкіл були діти дворян, чиновників, купців, заможних ремісників.

Губернські школи, гімназії, давали більш ґрунтовну освіту. Зокрема, тут вивчалися іноземні мови – грецька та латинська. Навчання тривало 4, а згодом 7 років. Також середня освіта здобувалась у ліцеях: Рішельєвському в Одесі (1817 р.), Крем'янецькому (1819 р.), Ніжинському (1820 р.).

У XIX ст. з'являються заклади з професійною освітою: землеробська школа Харкова, кадетські корпуси у Полтаві і Києві, медична школа у Єлисаветграді, фельдшерське училище у Києві, артилерійське і штурманське у Миколаєві, морська школа у Севастополі.

Після реформи освіти у 1864 р. початкові школи стали загальноосвітніми народними училищами, які працювали за єдиним навчальним планом і програмою. До кінця XIX ст. кількість початкових шкіл значно зросла, однак загальна грамотність українського населення залишалась низькою, не досягаючи навіть 30% працездатного населення.

Гімназії, які надавали середню освіту, теж зазнали реформ. Вони поділялися на класичні, в яких переважали гуманітарні предмети, та реальні, в яких більше уваги приділяли точним наукам. Закінчення класичної гімназії

давало право на вступ до університету без іспитів, а реальної – лише до вищих технічних навчальних закладів. Навчатись у них мали змогу переважно діти заможних верств населення.

XIX ст. стало часом відродження вищої освіти в Україні. Значною подією стало відкриття у Харкові університету в 1804/1805 р. Спочатку в університеті діяли чотири факультети: словесний (історико-філологічний), етико-політичний (морально-політичний, згодом юридичний), фізико-математичний і медичний. У навчальному процесі використовувалися прогресивні методи викладання, які сприяли формуванню досить широкого світогляду студентів, а також більш ґрунтовній спеціалізації освіти. Виконання цього завдання стало можливим завдяки високому рівню професіоналізму викладачів, серед яких були видатні українські вчені та митці П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, І. Срезневський, М. Костомаров, О. Потебня, Д. Багалій.

За статутом Харківський університет отримав автономію, яка поширювалася на різні форми діяльності: створення наукових товариств, видання періодичної літератури, створення навчальних закладів нижчого рівня. Керівництво та викладачі університету докладали великих зусиль, щоб створити мережу початкових і середніх шкіл для широких верств населення.

Друкарня при університеті видавала наукову літературу, періодичні видання, зокрема: «Украинский вестник» (1816 – 1819), «Украинский альманах» (1831), «Запорожская старина» (1833 – 1838), «Утренняя звезда» (1838), «Украинский сборник» (1838 – 1841).

1834 р. був заснований університет у Києві. Факультет був один – філософський з двома відділеннями – історико-філологічним і фізико-математичним, які згодом набули самостійного статусу. У 1835 р. відкрито юридичний, а в 1847 р. – медичний факультет. Першим ректором університету став М. Максимович, а серед викладачів були М. Костомаров, М. Драгоманов, Ю. Кулаковський, В. Перетц, О. Кістяковський та ін.

Університет став центром вищої освіти у Україні, базовим навчальним закладом, із якого брали витоки інші вищі навчальні заклади, зокрема, педагогічний інститут, медичний університет тощо.

У 60 – 70-х рр. при університеті діяв аматорський театр, в якому працювали М. Старицький, М. Лисенко, П. Чубинський. Постійно працювали наукові товариства: природниче, фізико-математичне, фізико-хімічне, хірургічне, історичне, юридичне та ін.

На базі Рішельєвського ліцею 1865 р. в Одесі було засновано Новоросійський університет, в якому викладали О. Ковалевський, І. Сеченов, І. Мечников та ін.

В останній чверті XIX ст. економічні потреби зумовили формування мережі вищих спеціалізованих навчальних закладів – відкрилися Ніжинський історико-філологічний інститут, Глухівський учительський інститут, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі.

Наприкінці XIX ст. розширилося коло вищих навчальних закладів в західноукраїнських землях – зокрема, був відкритий Чернівецький університет (1875).

Таким чином, попри тяжке політичне і соціальне становище, попри всі утиски і гоніння, духовна культура українців у XIX ст. продуктивно розвивалась. Завдяки наполегливій діяльності української інтелігенції здійснювалася розробка філософії української національної ідеї, розвиток гуманітарних, точних та природничих наук, реформувалася система освіти.

§ 5. Мистецтво України як втілення духовних пошуків XIX ст.

У XIX ст. в Україні відбувалася подальша еволюція як народного, так і професійного мистецтва. Народна творчість продовжувала розвиватися у календарно-обрядовому й сімейно-обрядовому фольклорі, у казках і легендах, у народному малярстві тощо. У професійному мистецтві прояв західноєвропейських та російських впливів був обумовлений тим, що багато

українських митців здобували свою освіту за кордоном, й, навпаки, іноземні художники працювали в Україні. Водночас українське професійне мистецтво органічно взаємодіяло з народною творчістю, живлячись її духом і образами.

В українському професійному мистецтві XIX ст. проявлялися ті ж самі художні стилі, які характеризували художню культуру Західної Європи і Росії: на початку століття втрачає позиції класицизм, зароджується і розквітає романтизм, у середині століття помітними є прояви реалізму та критичного реалізму, а наприкінці століття – символізму та модерну.

Суспільно-політична ситуація, що склалася в Україні, зумовила формування митця нового типу, який займає активну громадянську позицію, втручається в соціальні процеси, живе життям свого народу, намагається поліпшити його становище.

Важливим явищем художнього життя цієї доби стала українська художня критика, започаткована впродовж 2 пол. XIX ст. На рубежі XIX – XX ст. художньо-критична думка зосереджувалася в професійних журналах – «В мире искусств», «Сяйво», «Дзвін», «Українська хата» тощо та газетах – «Киевская искра», «Южный голос» тощо. Звертаючись до критичного осмислення розвитку українського мистецтва, М. Грушевський, Д. Антонович, М. Вороний, Г. Хоткевич, І. Труш, О. Кобилянська, І. Франко та ін. об'єднувались у боротьбі за його оновлення. Важливим для розуміння засадничих позицій української художньої критики того часу є осмислення мети художньої діяльності та ролі в суспільному житті мистецтва, яке поринуло у вир духовної боротьби за майбутнє, створюючи ідеали та утопії, концентровано відбиваючи саму сутність духовних процесів того часу.

Культура України, зокрема художня, у XIX ст. відчувала потужну підтримку з боку меценатів: О. та І. Безбородьків, Г. Галагана, Є. Чикаленка, П. Білецького-Носенка, В. Дідушицького, А. Шептицького, Є. Милорадович, подружжя Русових, родини Терещенків, Симиренків (П. Симиренко

профінансував видання «Кобзаря» Т. Шевченка 1860 р.), Харитоненків, Алчевських. Є. Чикаленко фінансував видання «Словаря російсько-українського» М. Комарова, журналу «Киевская Старина», організував при НТШ у Львові фонд допомоги українським письменникам тощо.

На кошти меценатів було засновано дитячі притулки, гуртожитки для студентів університетів, училищ, гімназій, фінансувалися навчальні заклади, публічні бібліотеки, затверджувалися іменні стипендії тощо. О. Алчевський та Х. Алчевська відкрили у 1862 р. першу в Україні жіночу безкоштовну недільну школу. З ім'ям видатного музичного та громадського діяча, диригента І. Слатіна пов'язане відкриття відділення Імператорського Російського музичного товариства (ІРМТ) в Харкові.

Провідна роль літератури в українській культурі ХІХ ст. виявляється з часу виходу «Енеїди» І. Котляревського наприкінці ХVІІІ ст., коли розпочався новий етап у розвитку літератури, що характеризувався переважанням світської тематики, зверненням до реалій життя, розширенням жанрової системи, переходом на народну розмовну українську мову.

Значного поширення набув в українській літературі романтизм. Романтичні орієнтації в українській літературі були започатковані у творах Г. Квітки-Основ'яненка, І. Срезневського, Л. Боровиковського, О. Шпигоцького, А. Метлинського, М. Костомарова, О. Корсуна, М. Петренка, С. Писаревського, М. Максимовича, П. Куліша, Т. Шевченка та ін., що видавалися у збірках «Украинский альманах», «Запорожская старина», «Киевлянин», «Ластівка», «Сніп», «Основа», «Хата» тощо, а також представників «Руської трійці» – М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького, програмною для яких була збірка «Русалка Дністрова» та їх послідовників – М. Устияновича і А. Могильницького у Галичині та О. Духновича – на Закарпатті. Творчість письменників-романтиків характеризують ідеї слов'янофільства, захоплення історичним минулим, оспівування героїв доби козаччини (зокрема козаків-бандуристів).

Пізні романтичні тенденції притаманні прозі О. Стороженка, ліричним поезіям Я. Щоголіва та Ю. Федьковича, творчості І. Нечуй-Левицького та Б. Грінченка.

Завдяки митцям-романтикам у вітчизняному письменстві утвердилися жанри ліро-епічної поеми, балади, елегії. Проза збагатилася зразками романтичного оповідання, історичного роману, а драматургія – жанрами історичної драми і трагедії – яскравими зразками яких були ранні поеми Т. Шевченка і «Чорна Рада» П. Куліша, історичні драми М. Костомарова «Сава Чалий» і «Переяславська ніч».

Порівняно з російським, український романтизм вирізнявся особливою увагою до історичної тематики та національного начала, ідеалізацією минулого, домінуванням смутку в ліриці тощо. Завдяки українському романтизму утверджувалася українська літературна мова, складався діалог української та інших літератур.

Реалізм в українській літературі характеризувався утвердженням об'єктивного бачення дійсності, уведенням у літературу образу народного героя тощо, що відбилося у творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського та ін. Вихід у 1848 р. «Кобзаря» Т. Шевченка ознаменував поширення в українській літературі критичного реалізму. Його визначальні принципи – правдивість деталей, типовість характерів і обставин, увага до соціальної природи людини, підкреслення залежності вчинків людини від соціальних обставин життя відбивали у своїй творчості Л. Глібов, С. Руданський, Ю. Федькович, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко та ін. Саме на той час у літературі утвердився образ нової людини, яка не хоче покірливо миритися зі складнощами життя, а бореться з ними, та образ згуртованої народної спільноти. Критичний реалізм розширив змістовні та жанрові обрії української літератури. Провідного значення набули громадянська лірика, політична сатирична поема, соціальна повість і роман, визначальними мотивами творів були свобода народу й особистості, громадянське призначення творчості письменника.

На зламі століть в українській літературі складалася нова генерація письменників, провідну роль в якій відігравали Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина. Новацією їх творчості стало формування нового образу героя – української жінки-інтелігента («Блакитна троянда» Лесі Українки, «Людина», «Царівна», «Ніоба» О. Кобилянської), утвердження теми емансипації.

Як і в західноєвропейській літературі, в українському письменстві актуальною були ніцшеанська ідея конфлікту між чуттєвим (діонісійським) і раціональним (аполонічним) началами, яка своєрідно розроблялася в драматичних поемах Лесі Українки, та тема страху як екзистенціального почуття, втілена в прозових творах М. Коцюбинського. Завдяки цьому українська література кін. XIX – поч. XX ст. постає як явище загальноєвропейського масштабу і загалом розвивається в руслі світового художнього процесу.

Український театр на початку XIX ст. був представлений кріпацьким, аматорським театром та приватною антрепризою.

Хоча кріпацькі театри в Україні з'явилися ще у XVIII ст., чимало з них функціонувало в I пол. XIX ст. у поміщицьких маєтках Г. Тарновського, Д. Ширая, Д. Трощинського тощо. Репертуар цих театрів залежав від художніх вподобань їх власників.

Важливим художнім явищем у контексті становлення професійного українського театру став аматорський театр. Гуртки акторів-аматорів існували переважно у вищих навчальних закладах і гімназіях Полтави, Харкова, Ніжина, Кременчука. Найвідоміший аматорський театр, директором якого став І. Котляревський, було створено в Полтаві 1815 р.

Як у кріпацькому, так і в аматорському театрах постановки творів українських авторів були поодинокими випадками. Так, В.О. Гоголь-Яновський ставив свої драматургічні твори українською мовою в театрі Д. Трощинського, у полтавському театрі були інсценовані п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник».

Одночасно з аматорськими існували трупи приватної антрепризи М. Щепкіна, І. Штейна, Л. Млотковського та ін., які мандрували містами і містечками України.

За часів становлення професійного театру з'явилася нова плеяда українських акторів, найвідомішими серед яких були М. Щепкін та К. Соленик.

На 2 пол. ХІХ ст. припадає формування українського професійного театру, якій був тісно пов'язаний із становленням нової української драматургії, яку представляли Г. Квітка-Основ'яненко, Я. Кухаренко, Т. Шевченко та М. Костомаров.

Основоположна роль у створенні національної школи театрального мистецтва, формуванні оригінального вітчизняного репертуару належить М. Кропивницькому та родині Тобілевичів – М. Садовському, П. Саксаганському, І. Карпенку-Карому, М. Садовській-Барілотті.

У 1881 р. М. Кропивницьким було засновано у Кременчуці першу українську професійну трупу, яка увійшла в історію культури під назвою «театр корифеїв». Такі трупи в подальшому регулярно функціонували в Україні, для них поступово створювався український репертуар завдяки зусиллям М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького та ін. Завдяки їх п'єсам сформувався характерний для українського театру тип музично-драматичного спектаклю (зі співами і танцями). Так, трупною М. Кропивницького в Москві, Мінську, Вільнюсі та Києві виконувалася опера «Катерина» М. Аркаса.

У Галичині український професійний театр народжується у 2 пол. ХІХ ст. Там на театральній ниві працювали І. Вітошинський, Й. Левицький, М. Полянський, С. Петрушевич та ін. У 1864 р. у Львові був створений перший постійний український театр з трупною «Руська бесіда» на чолі з О. Бачинським. Згодом було створено інші трупи, репертуар яких ґрунтувався на п'єсах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін.

Український театр був міцно пов'язаним з народним життям. Основу п'єс складала побутові оповіді про нього. Тільки на поч. ХХ ст. в Україні з'являються нові театральні явища – «театр настрою» Лесі Українки, соціально-психологічний театр В. Винниченка і символічний театр О. Олесея.

На поч. ХІХ ст. українська музика розвивалася в руслі романтизму. Він пов'язаний, з одного боку, з широким використанням фольклору, з іншого, з орієнтацією на доробок західноєвропейської музики. Так, вітчизняна музика ХІХ ст. поповнилася жанрами ноктюрна, балади, етюд, полонезу, прелюдії. У перших зразках вітчизняної опери композитори зверталися до героїчних сторінок минулого українців (опера П. Сокальського «Мазепа»), до народних казок і легенд, прагнучи водночас відтворити ліричну тематику – внутрішні переживання, драматичні конфлікти, образи рідної природи та народні фантастичні образи. Романтично-фольклорне начало виявило себе, зокрема, в операх «Утоплена», «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Купало» А. Вахнянина. Вершиною розвитку лірико-героїчного начала стала опера «Тарас Бульба» М. Лисенка.

Зберігали свою значимість вокальні і хорові жанри – пісня-романс, кантата, хорова поема, хорова обробка народної пісні, а також духовна музика.

ХІХ ст. ознаменувалося появою вітчизняної лірико-комічної опери – «Запорожець за Дунаєм» С. Гулак-Артемовського, формуванням української фортепіанної музики у творчості О. Лизогуба, Й. Витвицького, здобутками П. Ніщинського, М. Заремби та ін. У західних землях театральну та хорову музику писали М. Вербицький і І. Лаврівський. На Буковині в 2 пол. ХІХ ст. помітне місце у розвитку української музики належить С. Воробкевичу.

У ХІХ ст. в Україні склалася професійна композиторська школа, фундатором якої став М. Лисенко. Завдяки ґрунтовній фаховій освіті, яку він здобув за кордоном, Лисенко заклав основи професійної музичної освіти в Україні, заснувавши «Музично-драматичну школу». Він розширив жанрову

сферу українського музичного мистецтва, оновив жанри хорової музики, синтезував романтичні і реалістичні стильові риси в своїй творчості.

У піднесенні музичної культури України важливу роль відіграв театр. 1809 р. в Одесі було відкрито перший постійний оперний театр. Згодом такі театри з'явилися в Києві та Харкові. Талановиті співаки України С. Гулак-Артемівський, Й. Петров, О. Мишуга, М. Менцинський, С. Крушельницька утверджували високі традиції вокального мистецтва та активно пропагували твори українських композиторів й українські народні пісні.

Українське образотворче мистецтво цієї доби, яке раніше не поступалося кращим європейським зразкам, позбавилося можливості повноцінного розвитку. Наприкінці XVIII ст. було ліквідовано мистецькі класи при Харківському колегіумі. Однак це не зупинило новаторські пошуки майстрів, потяг до зображення народного життя, вихід на перший план професійного світського мистецтва. Українськими художниками, у творчості яких з'явилися ознаки романтизму, стали І. Сошенко, К. Павлов, Г. Васько та Т. Шевченко. Творчий доробок І. Сошенка склали портрети та пейзажі, побутові картини. Г. Васько здобув визнання як портретист. Спадщина Шевченка складається з понад 1 тис. творів у різних жанрах: історичному, портретному, побутовому.

Українська тематика у той час насичувала портрети Т. Шевченка, І. Рєпіна, М. Мурашка І. Крамського, М. Ге. Красу українського пейзажу віддзеркалили у свої творах І. Айвазовський, М. Ге, А. Куїнджі, І. Крамської, С. Васильківський. Життя українського селянства відбивали у побутових картинах М. Кузнецов, К. Костанді, М. Пимоненко.

Інтерес до українського козацтва відбивали історичні твори О. Мурашка, О. Сластіона, М. Івасюка, в яких єдналися реалістичність в оцінці історичних подій та романтичне відчуття причетності до історії свого народу. Народне життя віддзеркалювали і художники Західної України – Т. Копистинський, Т. Романчук, К. Устиянович, І. Труш, Ю. Пігуляк та ін.

Значним кроком у розвитку спеціальної малярської освіти у 2 пол. XIX ст. стало заснування малювальних шкіл в Одесі, Харкові та Києві, які пізніше було перетворено на міські художні училища.

На той час було створено перші об'єднання художників, зокрема, Товариство південноруських художників в Одесі, Київське товариство художніх виставок, Товариство розвитку руського мистецтва у Львові.

Розвиток української професійної графіки у XIX ст. поживався з відкриттям літографських майстерень у Львові (1822) і в Одесі (1829), де створювалися призначені для тиражування пейзажі, портрети, побутові сцени, краєвиди українських міст – Одеси, Харкова, Житомира, Києва та ін.

З початку XIX ст. розвивалося мистецтво офорту. Одним із яскравих його представників був Т. Шевченко, який виготовляв граверні копії з творів західноєвропейських художників, створював багато власних композицій. Визнанням заслуг Т. Шевченка стало рішення Академії мистецтв про присвоєння йому звання академіка гравюри.

Отже, для образотворчого мистецтва України XIX ст. визначальною виявилася романтична спрямованість, увага до історичної, побутової тематики, до відтворення моральних цінностей українців, до віддзеркалення народних уявлень про красу.

XIX ст. була досить складним періодом у розвитку української скульптури. Відомим скульптором-українцем був І. Мартос – автор численних мармурових надгробків у Петербурзі, Москві, Києві, Батурині, пам'ятників (зокрема, Г. Потьомкіну в Херсоні та генерал-губернаторові Новоросії, герцогу де Ришельє в Одесі).

На той час в Україні працювало чимало іноземних митців. Так, у Києві за проектом росіян В. Демут-Малиновського і К. Тона було зведено пам'ятник князю Володимирі, за проектом М. Микешина й архітектора В. Ніколаєва – пам'ятник гетьману Б. Хмельницькому. Розвиток скульптури на західноукраїнських землях пов'язаний із творчістю австрійських майстрів

династії Шімзерів та Г. Вітвера (автора чотирьох фонтанів на площі Ринок у Львові, надгробків на Личаківському кладовищі тощо).

Українська архітектура розвивалася наприкінці XVIII – у 1 пол. XIX ст. переважно під впливом класицизму (архітектори А. Меленський, П. Дубровський, В. Беретті, П. Ярославський, Є. Васильєв, К. Тон), який цілком відповідав імперській політиці. Це позначилося в тому, що будівництво всіх споруд регламентувалося за єдиним зразком. Будівництво в Україні здійснювалося за проектами, схваленими в Петербурзі та Москві, що знищувало національне «обличчя» українських міст. Видатними пам'ятками класицизму в Україні стали Софіївський парковий комплекс в Умані, Олександрійський в Білій Церкві, Яготинський на Київщині тощо.

Розроблялися нові типи споруд – фабричні корпуси, залізничні депо, вокзали, електростанції, приміщення торгівельних фірм, банків, бірж тощо, що було обумовлено змінами в економічному житті України.

Наприкінці XIX ст. почалася доба розвитку модерну, який вирізнявся еклектичним єднанням різних архітектурних стилів та декоративних елементів, що відбилося у творчості В. Ніколаєва, О. Бекетова та ін. Саме на основі синтезу національних та європейських архітектурних традицій на початку XX ст. виникне самобутній український архітектурний модерн (В. Кричевський, Я. Пономаренко, К. Жуков, Є. Сердюк, І. Левинський та ін.).

Таким чином, українське мистецтво загалом демонструвало втілення ідеї національної самобутності, а професійне – інтенсивний діалог із мистецтвом Європи і Росії та зв'язок з народною творчістю; характеризувалося наявністю класицизму, романтизму, реалізму і критичного реалізму, символізму, модерну; відзначалося розширенням жанрової системи, підвищеною увагою до соціальних проблем, історичної, побутової тематики, до відтворення моральних цінностей українського народу. Відбувалося формування митця нового типу, який демонстрував активну громадянську позицію. Українське мистецтво доби розвивалося за відчутної підтримки українських меценатів.

Лекція до теми 7.

Українська культура ХХ ст.

§ 1. Загальна характеристика світового культурного простору ХХ ст.

Розвиток світової культури ХХ ст. обумовлювався значною кількістю соціальних потрясінь, зумовлених жорстокими світовими та локальними війнами, революціями, національно-визвольними рухам.

У ХХ ст. відбувся остаточний перехід до капіталістичного способу виробництва – поглиблення процесу індустріалізації й автоматизації виробництва спричинило руйнування традиційної структури суспільства, традиційного суспільного життя. Маси людей переселялись у міста, відчужуючись від звиклого способу життя, що мало наслідком традиційних форм і норм спілкування. Збільшення значення міст і міського способу життя призвело до урбанізації культури, а в результаті – до її маргіналізації, наслідком якої стала втрата людиною індивідуальності, власного «Я».

Численні дослідження стану світової культури ХХ ст. надали можливість виявити основні її особливості: 1) культурне життя цього часу характеризують, з одного боку, потужні інтеграційні процеси, з другого — поширення расового, етнічного, релігійного та ін. розмаїття; 2) ХХ ст. відзначено культурним плюралізмом – співіснуванням різних цінностей, ідеалів, точок зору в межах єдиної культури, що передбачає існування в суспільстві різних соціальних інститутів; 3) зростання ролі техніки в житті людини і суспільства зумовило технократизм – визнання техніки безумовно необхідною та винятково значущою для людства, що призвело до розриву гармонійного зв'язку людини з природними основами життя, до перетворення природи на об'єкт необмеженої експлуатації, до визнання панування людини над природою; 4) бурхливий розвиток техніки і виробництва, визнання їх першорядної значимості спричинили загострення екологічних проблем; 5) ХХ ст. відзначено відчуженням людини від культури – людська діяльність та її результати перетворилися на ворожу, відокремлену від людини силу, що панує над нею, проявами відчуження стали безсилля людини перед зовнішніми

виявами життя; визнання безглуздя людського існування; неприйняття системи цінностей певного суспільства, панування почуття самотності; втрата індивідом власного «Я»; 6) демократизація культури ХХ ст. зумовила залучення широких верств населення до активного культурного буття. Цьому сприяла політика всезагальної писемності, розвиток засобів масової інформації, зокрема радіо та телебачення, але зворотною стороною стала перевага в житті людини споживацьких орієнтирів; 7) суттєвою ознакою культури Новітнього часу вважають іррелігійність, втрата значимості релігійного світогляду, зневажання та ігнорування моральних законів суспільства, до панування принципу утилітаризму та раціоналізму, що породжувало непорушну віру в Людину як Деміурга; 8) високий рівень матеріального виробництва, науково-технічний прогрес викликали всезагальну спеціалізацію суспільства, наслідком чого стала небезпека позбавлення людини перспективного бачення світу, односторонність діяльності і особистісної реалізації, знеособлення знань, стандартизація навичок; 9) однією з особливостей сучасної культури є тенденція заміни знання інформацією, перетворення інформації на визначальну силу. Знання, яке завжди було невід'ємним від свого носія – людини, орієнтувало її на творчість, перестало бути безперечною цінністю. Уніфікована, знеособлена інформація формує в особистості орієнтації не на самостійне творення, а на вживання і використання вже створеного; 10) сучасну культуру тому характеризує прагматична спрямованість, розрахунок, користь, власний егоїстичний інтерес (хоча для частини суспільства загальнолюдські – релігійні, моральні та ін. – цінності залишаються провідними); 11) дегуманізація, девальвація духовних основ суспільного та особистого життя – є однією з ознак культури доби. Зокрема, виявленням дегуманізації стало насадження кривавих диктатур, однією з найпоширеніших форм яких став тоталітарний режим; 12) глобалізація, яка зумовлює виникнення проблеми уніфікації культур та збереження їх

розмаїття; 13) інтенсивність й динамізм культурних процесів, внаслідок чого мало не кожне десятиліття характеризується наявністю тільки йому притаманних специфічних ознак, незаними раніше зрушення в економіці, політиці, суспільних структурах, системі цінностей тощо;

Новітня епоха стала часом формування нового типу людської особистості – далекого від того ідеалу, якого прагнуло людство. Техніка перетворилася не лише на чинник соціального поступу, але й на форму організації людського життя. Людина опинилася в залежності від техніки та бюрократичних установ, втратила свою самостійності та перетворення її на «гвинтик у соціальному механізмі». Склався новий тип людини – «людина-маса», яка не визнає авторитетів, заперечує принцип обов'язку, позбавлена моральних цінностей, інертна в діях і думках, живе ілюзією вибору.

Людина поступово втрачає індивідуальність, не відчуває потреби в духовному самовираженні. Технократизм, максимальна спеціалізація вимагають від неї вміння легко співпрацювати в колективі, спонукають до надмірного конформізму, який веде до нездатності або небажання особи формувати індивідуальну життєву позицію, власні погляди, оцінки, ціннісні орієнтири. Новий тип людини постає не як активний і самостійний творець культури, а як споживач її готових зразків.

В останній третині ХХ ст. індустріальне суспільство змінилося постіндустріальним або інформаційним, що зумовило поширення таких рис людини як: орієнтація на споживання; стандартизованість; егоїстичність; агресивність; примітивність мислення; вузькість інтелектуального бачення. Усе це разом робить її керованою, перетворює на об'єкт маніпулювання. Така людина творить «масову культуру», головними ознаками якої є: простота, яка межує з примітивністю; націленість на формування «щасливої свідомості»; апеляція до людських інстинктів; тиражованість. Суб'єктом масової культури за умов втрати людиною власного «Я» є масове суспільство, що орієнтовано на дотримання культурно-поведінкових стереотипів, які поширюються через

засоби масової комунікації. Утім масову культуру не можна ототожнювати із другорядною, нерозвиненою, культурою «низів». Основні її функції – регуляція поведінки людей на основі уніфікація їх духовного життя.

Отже, основними ознаками масової культури є: стандартизація; нівелювання особистості; спрямованість на формування «усередненої» людини; домінування споживацьких настроїв; міфологізація життя; загальна доступність; орієнтація на розважальність; відчуження від культурних цінностей тощо. Масовій культурі протистоїть елітарна, яка претендує на певну закритість, декларує розподіл людей на «масу» і «обраних» – еліту.

Особливістю культури ХХ ст. є плюралізм світоглядних настанов. Перша пол. ХХ ст. стала часом панування у світі модерністського світогляду. Для модерністського світогляду є характерним: відмова від минулого як неактуального; прагнення до створення універсального світу, в якому усе зводиться до єдиних основ; переконання у тому, що людському розуму доступні абсолютні знання про ці основи світу; прагнення до повного використання цього знання в практичній діяльності та віра в те, що це забезпечить людству досягнення щастя; упевненість у пріоритеті сьогодення над минулим, а майбутнього над сьогоденням; віра в Людину-Деміурга і досягнення прекрасного майбутнього. Цінності модернізму звернені до емоційно-чуттєвого начала, до внутрішнього світу.

У середині ХХ ст. модерністські світоглядні орієнтири поступаються місцем постмодернізму. Основними рисами цього суспільства вважаються: перевага в структурі економіки сфери послуг над виробництвом (промисловістю та сільським господарством); підвищення значущості інтелектуальної праці; якісне збільшення обсягу та значення наукового знання і перетворення його в інформацію; якісні і кількісні зміни інституту масової

комунікації; нечуваний вплив на життя суспільства та окремої людини новітніх електронних технологій.

Культурне життя XX ст. визначається не лише модерністськими та постмодерністськими світоглядними настановами. Воно продовжує базуватися на традиційних, реалістичних світоглядних настановах, на домінуванні духовного над матеріальним, закликає людей до творчої діяльності, стимулює прагнення самовдосконалення. Реалістичні орієнтації в культурі націлені на органічне поєднання традицій та новаторства як умови збереження гуманістичного змісту людського буття.

Реалістичні, модерністські, постмодерністські настанови найбільш яскраво і повно виявлені у мистецтві XX ст., яке характеризувалося суперечливістю, парадоксальністю, експериментаторством. Модернізм виявляє себе в мистецтві в таких спрямуваннях як - символізм, футуризм, експресіонізм, сюрреалізм, кубізм, абстракціонізм тощо. Постмодерністські ідеї втілюються в хепенінгу, поп-арті, перформансі, концептуальному мистецтві тощо. Реалізм репрезентують у мистецтві соціалістичний реалізм, гіперреалізм, неореалізм та ін.

Однією із ознак культури XX ст. є парадоксальність – з одного боку, культура вважається «смертельно хворою», яка наближає людство до загибелі, з другого – культура сповнена сподіваннями «народження» нової, незнаної культури.

Таким чином, культурне життя XX ст. позначено інтегративністю, технократизмом, відчуженням людини від культури, дегуманізацією та прагматичною спрямованістю, глобалізацією, стандартизацією та масовізацією, експериментаторством, формуванням нового типу людської особистості, плюралізм світоглядних настанов, парадоксальністю.

§ 2. Культура України XX ст.

У XX ст. українська культура зазнала кардинальних змін, спричиненими принципово новими соціально-політичними умовами, соціальними вибухами.

Підвищення національної самосвідомості українського народу, що почалося ще в XIX ст., активізація діяльності численних суспільно-політичних об'єднань, партій, громадських організацій створювали міцний фундамент для актуалізації та реалізації споконвічної мети українців – життя у незалежній країні. Визначальним кроком на цьому шляху стало утворення в березні 1917 р. Української Центральної Ради на чолі із М. Грушевським.

В умовах військово-політичного протистояння, іноземної інтервенції, громадянської війни УЦР визначила свою державотворчу політику й доклала багато зусиль для її реалізації. Головними напрямками діяльності УЦР, передусім спрямованої на підйом української культури, були: підвищення рівня освіти населення; активізація наукової діяльності в Україні; сприяння розвитку українського мистецтва.

Діяльність УЦР у сфері освіти передусім була спрямована на впровадження рідної мови в процес навчання в закладах всіх рівнів — від початкових до вищих шкіл, подолання неписьменності, поширення знань з історії народу, актуалізація його культурних здобутків. Перетворення стосувалися розвитку вищої освіти: створювались кафедри історії України, української мови, української літератури, права, української етнографії, історії української науки, що сприяло вихованню не просто висококваліфікованих фахівців, а й патріотів, свідомих українців.

Діяльність УЦР, спрямована на активізацію розвитку науки, дозволила українському науковому товариству здобути статус академії наук. У ній працювали такі науковці: Д. Багалій, М. Туган-Барановський, С. Єфремов, М. Возняк, О. Єфименко, О. Левицький, С. Маслов, В. Перетц та ін.

УЦР опікувалася розвитком українського мистецтва. Про це свідчить, наприклад, заснування Українського національного театру, до трупі якого увійшли такі відомі артисти України, як М. Садовський, П. Саксаганський, І. Мар'яненко та ін. Була організована школа підготовки

професійних акторів та режисерів. Удосконалювався репертуар театрів, до якого вводилися твори українських авторів.

Означені зміни знайшли своє продовження в культурній політиці наступних урядів України. Багато починань впроваджував уряд Української Держави гетьмана П. Скоропадського. За часів гетьманського уряду (квітень 1918 – січень 1919 рр.) засновувалися нові українські гімназії, були відкриті Всеукраїнська академія наук, Український театр драми та опери, створена Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр, Національна галерея мистецтв, Державний український архів, почав працювати Український історичний музей тощо. Важливим актом уряду П. Скоропадського було ухвалення закону про Автокефалію православної церкви в Україні. Влада опікувалася збереженням національної культурної спадщини, музейною справою, охороною історичних, художніх пам'яток минулого. Отже, гетьманат проводив активну національно-культурну політику.

Після падіння гетьманату в центральних районах України була встановлена влада Директорії на чолі з Симоном Петлюрою. Проте, після запеклої боротьби на різних «фронтах» незалежна Україна зазнала поразки. Незгуртованість політичного керівництва, відсутність єдності та нечисельність української еліти, незрілість української нації призвели до втрати української незалежності, а українські землі опинилися в стані роз'єднання.

Входження більшої частини України до складу СРСР, утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки стали основою культурних змін. Фундаментом розбудови нового соціалістичного суспільства була реалізація трьох основних завдань – індустріалізації, колективізації, культурної революції.

Культурна революція, за вченням В. І. Леніна, означала докорінне перетворення культури шляхом зміни суспільної свідомості на основі засвоєння марксистсько-ленінської ідеології. Вирішальна роль у проведенні

культурної революції належала пролетаріату, культура якого утверджувалася як культура всіх верств населення.

Формування нової культури передбачало рішуче відмовлятися від буржуазних цінностей, критично ставитися до демократичних здобутків і відбирати із культурної спадщини тільки те, що відповідає інтересам і ідеології пролетаріату, що й зумовило закритість культури радянської доби.

Радянський період в історії України ХХ ст. сповнений суперечностей, досягнень і втрат, а його особливістю – є визначальна роль політичного чинника. Основні періоди розвитку української культури співпадають з основними періодами політичної історії:

1. Період новаторського піднесення та українізації (1920-ті - поч. 1930-х рр.). Нова, радянська, влада певний час стимулювала подальше відродження національних традицій у духовному житті народу, вільні культурні пошуки, намагалась створити сприятливі умови для розвитку всіх національних культур. У мистецтві активно розвивався модернізм, література була сповнена революційно-пролетарським романтизмом, панувала україномовність. Українська наука досліджувала українознавчу проблематику, а в освіті – боротьба з неписьемністю населення.

Перші роки більшовицької влади в Україні позначилися досить ліберальною політикою щодо української національної культури. Було збережено Українську академію наук (УАН), продовжували функціонувати численні видавництва, діяли мистецькі угруповання різних напрямів, визнавалась Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) тощо.

Згідно з цією політикою в СРСР на XII з'їзді комуністичної партії (квітень 1923 р.) було прийнято рішення про «коренізацію», яка спочатку спрямовувалася на укорінення радянських владних структур в національних республіках. В Україні «коренізація» – українізація проходила в 1920-х–поч.1930-х рр. як реалізація прагнення Й.В. Сталіна *привернути на свій бік більшість представників українського народу.* Очолив українізацію секретар

ЦК КП(б)У Л. Каганович, який 1927 р. видав наказ про перехід партійного діловодства на українську мову. Згідно з ним був встановлений термін вивчення української мови службовцями і викладачами та її впровадження в професійну діяльність; організовано державні курси вивчення мови з випускними іспитами. Значну роль у реалізації політики українізації відіграв М. Скрипник (радянський партійний та державний діяч) – один з тих, хто на державному рівні активно підтримував розвиток української культури. Він вважав, що русифікований пролетаріат України зможе побудувати соціалізм, повернути на свій бік селянство лише в тому випадку, коли сам підтримає національні орієнтири селянства.

При Раднаркомі УРСР була утворена Центральна Всеукраїнська комісія з українізації (В. Чубар, М. Скрипник, О. Шумський та ін.). У небачених раніше для української культури масштабах відкривалися державні українські театри, музеї, видавництва, бібліотеки, наукові установи, здійснювалася державна підтримка українських митців.

Водночас українізація проводилася жорсткими адміністративними методами, з намаганням якомога швидше досягти високих кількісно-формальних показників. Ці показники в 2 пол. 1920-х рр. справді були вражаючими. Писемність міського населення України зросла від 40% до 70%, сільського – від 15% до 50%. Навчання велося зазвичай українською мовою. Усі службовці повинні були скласти іспит з української мови, впроваджувати її у своїй діяльності: вже у 1927 р. 70% урядових справ велося національною мовою. У 1929 р. цілком українськими стали 80% середніх шкіл та 30% вищих навчальних закладів; видання україномовних книжок складало більше половини загальної кількості видань. В Академії наук розгорнулася робота над словником української мови. Згодом було утворено Інститут української наукової мови для розробки термінології в різних галузях науки. У 1923 р. з еміграції повернулася частина інтелігенції на чолі з М. Грушевським, яка включилася в процес національно-культурної розбудови. Українізація давала свободу дій багатьом представникам інтелігенції, які працювали на ниві

української культури. Проте такі перетворення нерідко викликали негативне ставлення з боку російського та російськомовного населення.

Радянській владі вдалося переконати український народ у тому, що вона є дійсно народною. *Політика українізації надала імпульс розвитку національної культури*, породила сподівання на утворення незалежної української держави, *спричинила зростання національної самосвідомості*.

У цей час нагальним стало питання про визначення орієнтирів розвитку української культури. Визначалися три можливі варіанти подальшого розвитку вітчизняної культури – власний народний, російський та європейський. Відбитком цього стала дискусія щодо шляхів розвитку мистецтва, організована літераторами України. Так, об'єднання літераторів «Плуг» відстоювало орієнтацію на масовість і народну традицію, ставило своїм завданням наблизити мистецтво до народу та висвітлення життя українського села. Літературна група «Гарт», організована В. Елланом-Блакитним разом із В. Сосюрою, П. Тичиною, М. Хвильовим, відстоювала ідею створення пролетарської літератури, але обережно ставилася до ідеї «масовості», побоюючись зниження художнього рівня. Представники ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури), лідером якої був М. Хвильовий, різко критикували ідею масовості, вважаючи, що вона лише підживлює український провінціалізм, виступали за необхідність виходу української літератури на світовий рівень, за орієнтацію на цивілізовану Європу. Така позиція була сприйнята як намагання відірвати Україну від Росії. Літературна дискусія поступово перетворювалася на політичну, її було використано як засіб боротьби проти національно-налаштованої інтелігенції, внаслідок чого майже всі митці перебували під суворим партійним контролем, а деякі з них були засуджені. Політика українізації поступово згорталася, під гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом почалася кампанія, спрямована проти так званих «націонал-ухильників». В Україні *набувала обертів русифікація*. Російськомовними знову ставали вищі навчальні заклади, і якщо 1931 р. українською мовою видавалося 90% газет і 85% часописів, то 1940р. –

відповідно 70% і 45% (навіть з урахуванням приєднаної на той час Західної України). Хоча офіційно не проголошувалася відмова від українізації, фактично вона була припинена, а всі її досягнення поступово нівелювалися.

2. *Тотальне панування радянської державної ідеології у духовному житті (1930-ті - 1950-ті рр).* У цей час нагальними визначалися такі завдання: створення нової системи народної освіти, залучення народу до духовних цінностей, створення умов для творчої діяльності народу в усіх сферах культури тощо.

Роки панування культу особистості І.В. Сталіна позначилися хвилею репресій проти представників української інтелігенції, яка набула назви «розстріляне відродження», обмеженням свободи творчості людини.

Значних успіхів у СРСР було досягнуто в галузі освіти. У 1919 р. Раднарком РСФСР видав декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФСР», згідно з яким в усіх республіках СРСР створювалися Лікнепи. На початок 1930-х рр. масова неписьменність була ліквідована і почався перехід до загальнообов'язкової початкової освіти, пізніше – загальнообов'язкової семирічної освіти, а з 1939 р. поставлено завдання переходу до загальної середньої освіти. Інтенсивно розвивалася мережа середньої спеціальної освіти, завданням якої була підготовка кадрів кваліфікованих фахівців для індустріальної сфери і сільського господарства: різного роду курси, згодом мережа ремісничих училищ, поступово реорганізованих у професійно-технічні училища, а також технікуми, учні яких водночас здобували загальну середню освіту та спеціальність. У СРСР забезпечувався розвиток вищої школи: політехнічних, технологічних, будівельних, сільськогосподарських, хіміко-технологічних інститутів, що готували висококваліфікованих фахівців для всіх галузей народного господарства, майбутніх керівників виробництва. Значна увага приділялася підготовці вчителів. У 1922 – 1923 рр. в СРСР працювало 248 вищих навчальних закладів, а в 1931 – 1932 рр. вже 701.

Освіта була безкоштовною, однак панував класовий підхід: практикувалося цільове направлення до вищої школи за квотою від представників різних верств населення, пріоритет надавався робітничій молоді. Організовувались робітничі факультети, які готували робітничу молодь до вступу у вищі навчальні заклади, стали засобом реалізації принципу пролетаризації вищої школи.

Розгалужена система освіти, зокрема вищої, дозволила партії та владі сформувати потужні лави радянської інтелігенції, головним завданням якої була реалізація ідеологічних настанов Комуністичної партії, проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед селянства й робітників та, звичайно, досягнення високих професійних результатів. Величезна робота була здійснена з формування та відкриття загальносоюзних та республіканських академій галузевих наук: Академія медичних наук, Академія сільськогосподарських наук та ін. Значна увага приділялась організації та відкриттю наукових, спеціалізованих науково-дослідницьких інститутів, стимулювалася діяльність численних аматорських науково-технічних товариств. Відкриття, зроблені в царині точних та природничих наук, дозволили світові визнати СРСР потужним науковим центром.

Перший етап культурної революції в СРСР, у національних республіках здійснювався винятково адміністративними методами, без урахування національних традицій, релігійних особливостей, ціннісних орієнтирів.

В Україні у цей період активізувався процес здійснення завдань культурної революції. Окрім розв'язання ідеологічних питань вона передбачала підготовку кадрів для проведення індустріалізації та колективізації. Задля цього відкривалися вищі та середні спеціальні навчальні заклади, які готували фахівців для потреб промисловості та сільського господарства. У 1921 р. на основі Харківського, Львівського, Одеського, Катеринославського університетів було створено інститути народної освіти, які готували викладачів для середніх спеціальних навчальних закладів. В 1938 – 39 рр. в Україні працювало 129 вищих навчальних закладів. Партійні та комсомольські

організації згідно з рознарядкою «зверху» своїми рішеннями направляли на навчання кращих представників робітничої та селянської молоді. За короткий час було підготовлено кадри вищої кваліфікації практично для всіх галузей народного господарства. Представники старої інтелігенції або вимушені були емігрувати (за власним бажанням чи за волею влади), або переходили на службу до нової влади, яка будь-які їхні похибки розглядала як прояв класової ворожнечі та суворо карала (засуджуючи до в'язниці, до таборів, навіть до страти).

Згідно з тезою про загострення класової боротьби в процесі будівництва нового суспільства в Україні почалися репресії, які охопили практично всі верстви населення. Особливо це стосувалося українського селянства, яке звинувачували у ворожому ставленні до влади, саботажі соціалістичного будівництва, прихильності до націоналістичних ідей та практично нищили як клас. Під гнітом репресій опинилася українська інтелігенція. Масового терору зазнала Всеукраїнська Академія Наук, яка до 1929 р. зберігала порівняно незалежне щодо партійного керівництва становище: було розформовано створену М. Грушевським історичну секцію ВУАН, а сам він змушений був виїхати до Москви; закрито Інститут української наукової мови – з 85 вчених-мовознавців було розстріляно 62; знищено майже всіх співробітників Інституту філософії, закрито Інститути шевченкознавства, єврейської пролетарської культури, навіть Український інститут марксизму-ленінізму, який розробляв альтернативну концепцію історії України, замість нього було створено українську філію московського Інституту Маркса-Енгельса-Леніна. З системи Наркомату освіти звільнили 2000 працівників, з них 300 письменників та вчених. Протягом 1930-х рр. загинули в таборах або були розстріляні близько 200 з 240 українських письменників. Було закрито деякі театри, зокрема «Березіль», знищено групу митців-«бойчукістів» (учнів та прихильників художника М. Бойчука), а також провідних майстрів українського художнього авангарду.

Постановою ЦК партії «Про перебудову літературно-художніх організацій» розпускалися всі існуючі на той час художні спілки й об'єднання, створювалися нові, які діяли під контролем партійних органів – Спілка письменників СРСР (1934 р.), Спілка художників (1938 р.), Спілка композиторів (1941 р.) тощо. Було затверджено єдиний для радянського мистецтва *метод соціалістичного реалізму*, головними принципами якого були: народність, партійність, соціалістичний гуманізм. Цей метод вимагав від діячів мистецтва правдивого, історично конкретного зображення життя в його революційному розвитку, оптимістичної спрямованості, відстоювання ідеалів соціалізму, оспівування радянської людини. Героями мистецьких творів були люди, які надавали приклад служіння радянському суспільству та комуністичній партії, боротьби з класовим ворогом, були зразками пролетарської моралі. Мистецькі твори, що не відповідали цим вимогам, вилучалися із художнього життя. Прикладом радикального підходу до реалізації методу соціалістичного реалізму, зокрема в кіномистецтві, стала поява стрічок про радянське щасливе життя, про успіхи індустріалізації та колективізації, про єдність поривань радянського народу в соціалістичному будівництві, про перемогу над класовими ворогами (режисери І. Пир'єв, О. Зархі, Й. Хейфіц та ін.). Це сприяло міфологізації подій радянської доби, формуванню марксистсько-ленінської свідомості.

Специфічним було ставлення радянської влади до культурної спадщини. Музеї, що мали виразно український характер, масово закривалися чи реорганізовувалися. Значну кількість творів образотворчого мистецтва перевезли до Москви й Ленінграда, почасти розпродали. Музеї перебудовували свої експозиції з метою висвітлення доби революції та соціалістичного будівництва. Оскільки народна культура значною мірою спиралася на християнські традиції та цінності, від неї відмовлялися, створюючи нові радянські обряди та традиції.

Втілюючи рішення Радянської влади та партії про формування атеїстичної свідомості, український уряд поводив активну антирелігійну діяльність.

У цілому, українська культура у 1930-ті рр. зазнала суттєвих нищівних ударів, перетворилася на зняряддя ідеологічного впливу на народ. Усе, що не вписувалося в рамки пролетарсько-соціалістичної культури, оголошувалося ворожим, зазнавало утисків та гоніння.

Складним був шлях розвитку української культури за межами СРСР. *Польський, Румунський, Чеський уряди проводили відверту колоніальну політику денационалізації.* Сили різної політичної орієнтації проголошували гасла захисту інтересів українців на поневолених землях: Комуністична партія Західної України (КПЗУ), Організація українських націоналістів (ОУН), Українське національно-демократичне об'єднання «Львів», Українська національна партія (Північна Буковина), Руська національно-автономна партія (Закарпаття) та ін. Вагому роль у культурному житті відігравала преса, зокрема такі періодичні видання як «Нова культура», «Світло», «Вікна», «Освіта», що виходили під впливом КПЗУ, а також «Літературно-науковий вісник», який видавав відомий діяч національного руху Д. Донцов. На Заході України в 1920 – 1930 рр. працювали: літератори В. Стефаник, С.Тудор, Я. Галан, Ф. Потушняк, живописці П. Холодний, О. Архипенко, композитори С. Людкевич, В. Барвінський та ін.

Возз'єднання земель (1939р.) спочатку дещо припинило процес денационалізації. З метою привернення населення на свій бік радянські урядові установи вкладали значні кошти у розбудову та діяльність мережі культурно-освітніх закладів – клубів, бібліотек, читалень тощо.

Об'єднання українських земель сприяло прагненню духовного єднання народу і відкрило нову сторінку в історії української культури, що була перервана Другою світовою війною, яка стала для радянської України Великою Вітчизняною війною.

Напочатку війни, намагаючись викликати піднесення патріотичних настроїв народу, радянська влада послабила ідеологічний контроль й усіляко експлуатувала ідею українського національного патріотизму, за який переслідували в довоєнні часи. Умови війни змусили партійно-радянське керівництво СРСР і УРСР зменшити тиск на українське національно-культурне життя, пропагувати тезу державності України – формально Україні було надано право на зовнішні відносини з зарубіжними країнами. Було введено урядову нагороду за бойову доблесть – орден Богдана Хмельницького – національного Героя України.

У часи війни в тилу понад 70 евакуйованих з України наукових та навчальних закладів працювали над розробкою важливих наукових проблем для оборони і займалися підготовкою спеціалістів. Велике моральне значення мала діяльність українського письменництва, зокрема, твори О. Довженка «Ніч перед боєм», Ю. Яновського «Земля батьків», В. Сосюри «Любіть Україну», П. Тичини «Голос матері», М. Рильського «Слово про рідну матір» та ін. Близько 350 музичних творів написали в евакуації композитори України, серед яких кантата-симфонія «Україно моя» А. Штогаренка, «Український квінтет» Б. Лятошинського та ін. Діяло 42 українських театральних колективи, створювалися художні та хронікально-документальні фільми.

Наприкінці Другої світової війни остаточно *завершилось об'єднання українських земель у складі УРСР*. Українська спільнота плекала сподівання, що перемога змінить духовну ситуацію в країні, припиняться політичні переслідування, будуть створені сприятливі умови розвитку національної культури. Проте після короткотривалого «перепочинку» відновився тотальний контроль над діяльністю і думками населення УРСР.

Розгромна доповідь секретаря ЦК ВКП(б) з ідеології А. Жданова про «занепадницьку» творчість А. Ахматової та М. Зощенка ознаменувала початок нового загострення стосунків між суспільством і владою: регулярно розпочиналися кампанії проти «космополітизму», «націоналізму», «низькопоклонства перед Заходом» тощо. У 1948-1949 рр. в СРСР почалася

кампанія проти «безрідних космополітів», якими виявлялися переважно єврейські письменники та критики (чимало з них арештовано й розстріляно); у 1951 р. – розпочато кампанію звинувачення митців в українському буржуазному націоналізмі (композитора К. Данькевича за оперу «Богдан Хмельницький» та поета В. Сосюри за вірш «Любіть Україну»).

У 1947 р. була розпочата перевірка роботи Інституту історії АН України через звинувачення групи науковців-авторів праці «Нариси історії України» у відході від більшовицького принципу партійності, в антинауковості, у висвітленні історії України ізольовано від Росії. Послідовне відстоювання партією та владою монополії на визначення пріоритетних напрямів розвитку наукових досліджень та тотальний ідеологічний контроль виявлялися також в організації широкомасштабних дискусій з питань філософії, мовознавства, політичної економії, які були розгорнуті у 1940-х – 1950-х рр.

4. Період кін. 1950-х – перш. пол. 1980-х рр. Він починається із «відлиги» – часу десталінізації суспільного життя, певної демократизації, реабілітації засуджених, повернення із забуття багатьох імен, певна свобода творчості, що надавало безліч надій представникам української культури. Короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки. *Деякі послаблення ідеологічного тиску часів хрущовської «відлиги»* були позначені значною активізацією духовних процесів – досягненнями як у галузі природничо-технічних наук так і соціо-гуманітарних. Послаблення ідеологічного тиску зумовило пожвавлення мистецького життя.

Після викриття культу І. Сталіна на XX з'їзді КПРС у 1956 р., з початком хрущовської «відлиги» принципи культурної політики в Україні не змінилися, хоча в той час було реабілітовано багато діячів культури, репресованих у 1930-ті рр. На *XXII з'їзд КПРС 1961 р.* було констатована повна і остаточна перемога соціалізму, торжество соціалістичного ладу, прийнята Третя Програма КПРС – *програма будівників комунізму, якою передбачалося: побудова матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини, всебічно, гармонійно розвиненої*

особистості. З цього часу культурна революція вийшла на свій завершальний етап.

Завершальний етап культурної революції повинен був забезпечити повне утвердження в житті суспільства наукового світогляду; перетворення ідей марксизму-ленінізму у внутрішні переконання кожної людини; ліквідацію залишків соціальної нерівності; подолання суттєвих відмінностей між містом та селом, розумовою та фізичною працею; перетворення кожного члена суспільства в суб'єкта культурного процесу; інтернаціоналізацію духовного життя радянського суспільства на основі розквіту, взаємовпливу, взаємозбагаченню національних культур. *Побудована в СРСР соціалістична за змістом, інтернаціональна за духом, національна за формою культура в майбутньому повинна розвиватися на основі підвищення значущості російської мови – мови спілкування всіх націй та народів СРСР.*

Роль комуністичної партії в управлінні процесами культурного будівництва постійно зростала. Рішення з'їздів КПРС, партійні директиви, державні п'ятирічні плани сприяли подальшому розвитку системи освіти (радянська освіта визнавалася однією з кращих у світі, в 1970 р. в СРСР існувало 805 вищих навчальних закладів), стимулювали розвиток природничих наук, особливо фізики, кібернетики, сільськогосподарських наук. Високих результатів досягла діяльність радянських вчених у галузі космонавтики: під керівництвом С. Корольова 12 квітня 1961 р. перший радянський космонавт уперше в світі побував у космосі. Світове визнання здобули відкриття радянських вчених у металозварюванні, електроніці, авіаційній промисловості, ракетобудівництві, суднобудівництві тощо. *Водночас жорстокий партійно-державний контроль в СРСР, високий рівень централізації влади обмежував права людини, можливості її творчого самовиявлення.*

Політична «відлига» сприяла новій хвилі «українізації». На захист української мови виступили М. Рильський, Л. Дмитерко, Н. Рибак, С. Крижанівський та ін. Було поставлено питання про збереження української

мови та розширення сфери її вживання. У 1963 р. у Києві відбулася конференція з питань культури української мови, яка продемонструвала досить серйозне незадоволення інтелігенції її становищем. Все частіше порушувалися питання провінційності української культури. Усуненню означених проблем сприяло видання: «Українська Радянська Енциклопедія», «Історія української літератури», багатотомний словник української мови тощо.

Водночас багато сфер життя залишалося майже цілком русифікованими. Нового удару українській мові завдало ухвалення шкільного законодавства 1959 р., яке дозволяло батькам обирати мову навчання своїх дітей. Протягом 1960-х-1970-х рр. Двомовними стали майже всі обласні музично-драматичні театри сходу й півдня України, було русифіковано оперу й оперету, припинилося дублювання українською мовою художніх фільмів. Фільми кіностудії ім. Довженка й Одеської кіностудії випускалися російською мовою.

У період хрущовської «відлиги», дестанілізації та деякої лібералізації духовного життя в Україні з'явилася нова генерація інтелігенції – *«шістдесятники»*. Найповніше вона виявила себе в 1 пол. 1960-х рр. у мистецтві. Першим на пошвавлення в духовному житті зреагували письменники, про що свідчить поява автобіографічної повісті *О. Довженка* «Зачарована Десна», поеми «Розстріляне безсмертя», «Мазепа» та повісті «Третя рота» В. Сосюри, романа Г. Тютюнника «Вир». Поезія та проза збагатилися творчими здобутками В. Симоненка, М. Руденка, Л. Костенко, Д. Павличка, М. Вінграновського, Р. Лубківського, Ю. Мушкетика, І. Драча, В. Шевчука, літературна критика – розвідками І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Чорновола, В. Мороза та ін.

Митці-шістдесятники намагалися вийти за межі «прокрустового ложа» соцреалізму, повернути до обігу раніше заборонену національну проблематику та українську культурну спадщину. Митці-шістдесятники зверталися до загальнолюдських моральних проблем, складних питань життя пересічної людини, намагалися осмислити історичні події радянських часів,

подій Другої світової війни та ін. Саме в той час у світовий та вітчизняний культурний простір увійшли поети та письменники В. Симоненко, М. Руденко, Л. Костенко, В. Стус, І. Світличний, Д. Павличко, І. Драч, Є. Сверстюк, Б. Олійник; художники А. Горська, Л. Семикіна, О. Заливаха; кіномитці й театральні діячі С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика, Л. Танюк, І. Миколайчук; композитори В. Сильвестров, Л. Грабовський, Л. Дичко, М. Скорик, В. Івасюк; публіцисти та правозахисники В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Марченко, В. Мороз, О. Тихий, Ю. Литвин, М. Осадчий, М. Зваричевська та ін. У лавах «шістдесятників» зародився дисидентський рух. Вони сповідували свободу творчого самовираження, культурний плюралізм, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. «Шістдесятники» розгорнули активну культурницьку діяльність, яка виходила за межі офіціозу: влаштовували неформальні літературні читання та художні виставки, вечори пам'яті репресованих митців, ставили замовчувані театральні п'єси, складали петиції на захист української культури. Їх діяльність викликала незадоволення влади – їх звинувачували у «формалізмі», «безідейності».

Утім протягом 1960-х рр. в Україні відбувалася надзвичайно активна видавнича діяльність – виходили численні перевидання української класики, українські переклади світового письменства, твори багатьох раніш замовчуваних авторів 1920-х та 1930-х рр., наприклад, побачила світ збірка вибраних поезій галичанина Б.-І. Антонича. Однак спроби перевидати інших авторів не вдалися.

Однак ставлення КПРС до національних культур не змінилося. У 1960-ті рр. в СРСР активно розробляється концепція *створення «нової історичної спільноти – радянського народу»*, єдиної радянської культури, єдиної мови міжнаціонального спілкування – російської.

З початку 1970-х рр. в Україні знову почалося «закручування гайок». Багатьох «шістдесятників» було піддано гострій критиці та переслідуванням, кількох з них (І. Дзюбу, І. Світличного, В. Стуса та ін.) – заарештовано.

Наштовхнувшись на жорсткий опір партійного апарату, частина українських «шістдесятників» пішла на компроміс із владою, значна частина перейшла на шлях політичного дисидентства, правозахисного руху та відкритого протистояння режимові. Як наслідок, 1976 р. була створена Українська Гельсінкська група (УГГ), в яку увійшли М. Руденко, Н. Строката, В. Стус, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, Н. Світлична, В. Чорновіл та ін. У програмних заявах групи проголошувалася підтримка Гельсінкських угод щодо захисту прав людини, тому члени групи часто називали свою діяльність правозахисним рухом.

5. *Період др. пол. 1980-х – поч. 1990-тих рр. – час загострення економічних проблем, незадоволення народу матеріальним становищем, прагнення свободи, розчарування, зневіра в духовних ідеалах, зниження значущості моральних цінностей, що стали підставою тих змін в СРСР, які дістали назву «горбачовської перебудови», яка привела до розпаду радянської держави та відновлення незалежності України. У цей період відбувався процес реабілітації українських культурних діячів, репресованих у радянські часи, почався процес відродження національних традицій у культурі, дослідження раніше замовчуваних фактів української історії, широке використання української мови в національній системі освіти, мистецтві, літературі, політичному житті.*

Після чергової зміни політичного курсу в СРСР наприкінці 1980-х рр., лібералізації духовного життя в Україні поширилося прагнення відновити історичну правду, подолати залишки сталінізму в суспільно-політичному житті, розгорнулася критика командно-адміністративної системи, почалися пошуки шляхів реформування життя. Особливо інтелігенція, активно обговорювали раніше закриті теми, цікавилися «білими плямами» вітчизняної історії, вимагали реабілітації» видатних українських діячів.

Українська інтелігенція в роки «гласності» на перший план висувала питання захисту національної мови й культури, повернення історично-культурної спадщини в її повному обсязі. З розгортанням «перебудови»

розпочалося *руйнування основ радянської культурної політики, проголошувався лозунг «деполітизації культури»* (що фактично було декомунізацією). На цій основі в Україні до культурного обігу вводили раніше заборонені цінності національної культури, серед яких були невідомі до цього часу художні, наукові, політичні здобутки минулих десятиліть, а також культурні доробки української діаспори. Найістотнішим у цьому плані було запровадження Верховною Радою УРСР у жовтні 1989 р. змін до Конституції УРСР, що проголошували державність української мови, а також прийняття «Закону про мови в Українській РСР», який є чинним і сьогодні.

Помітні зміни відбувались у сфері художньої творчості: *горбачовська політика принесла значне послаблення партійно-державного тиску на митців*. Утім наростання господарчої кризи та нестача навичок самостійного господарювання значною мірою знівелювали деякі здобутки перебудови.

Лекція до теми 8.

Українська культура часів незалежності

Характеристика культури сучасної України

16 липня 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла «Акт незалежності України», визнаний референдумом 1 грудня 1991 р. У 1992 р. було затверджено національну символіку держави. 28 червня 1996 р. Верховною Радою України було прийнято Конституцію України.

Нова сторінка в історії української культури була позначена переосмисленням власної історії, зокрема часів Української Народної Республіки, сутності й діяльності Центральної Ради, ОУН-УПА, часів Голодомору 1933 р. і сталінські репресій і творчості «забутих» діячів культури, поверненням до національних культурних витоків, укріпленням контактів із українською діаспорою, переоцінкою духовних цінностей на ґрунті деідеологізації культури, формуванням мультикультурної реальності, відзначеної формуванням великої кількості субкультур, активізацією ділової та творчої ініціативи людини тощо.

Нове осмислення історико-культурної спадщини засвідчило: створення Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України, Всеукраїнського фонду відтворення пам'яток історико-архітектурної спадщини, затвердження Кабінетом Міністрів Державної програми відтворення визначних пам'яток історії та культури, затвердження Міністерством культури та туризму та Міністерством регіонального розвитку та будівництва порядку відтворення визначних об'єктів архітектури, а також діяльність урядової Комісії з питань повернення культурних цінностей (архіви О. Олеся і О. Ольжича, рукописи Б. Антонича, колекція артефактів часів давнини, частина спадщини О. Довженка, твори художників М. Андрієнка-Нечитайла, Л. Морозової, праці вченого Ю. Січинського тощо), створення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, підготовка Управлінням охорони та реставрації пам'яток

містобудування і архітектури Держбуду України реєстру пам'яток історії культури.

Визнання світового значення духовного доробку України відбило внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Софійського собору з архітектурним ансамблем, Києво-Печерської лаври, історичного центру Львова. Особливу увагу до проблем буття національної мови закарбувало створення у 1989 р. «Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка», ухвалення в 1989 р. Верховною Радою «Закону про мови в Українській РСР», яким українська мова проголошена державною, що підтверджено Конституцією України.

У травні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту», у 1999 р. – Закон «Про загальну середню освіту». Ґрунтом сучасної системи освіти в Україні є: принципи гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами, метою – виховання творчої, конкурентоспроможної особистості; програма державної підтримки обдарованих дітей, діяльність авторських шкіл, середніх навчальних закладів із ранньою профілізацією – гімназій та ліцеїв тощо, нових навчальних закладів – міжнародних шкіл та університетів, приватних середніх та вищих навчальних закладів; поглиблення спеціалізації, демократизація на основі запровадженої в 2008 р. системи зовнішнього незалежного оцінювання знань для вступу в вищі навчальні заклади, започаткування багаторівневої системи організації вищої освіти; інтеграція національної освіти в міжнародну освітню систему. Водночас реформа освіти виявила недоукомплектованість шкіл якісними навчальними посібниками, повільні зміни змісту освіти, руйнування системи професійно-технічного навчання тощо.

Успіхи української науки пов'язані із розвитком космічної та ракетної техніки – спільно з науковцями (зокрема США) здійснені розробки космічних апаратів, укладено угоду між інститутом електрозварювання ім. Б. Патона і аерокосмічним агентством НАСА щодо розробки технології зварювання в космосі. Україна є виробником низки унікальних супутників Землі «Січ»,

літаків «Мрія» та «Ан», кораблів, найпотужніших у світі пресів, турбін, дизельних двигунів, тепловозів, електронних мікроскопів. Значних успіхів вітчизняні вчені досягли в генній інженерії і біотехнології, біокібернетиці, у створенні штучного інтелекту, мембранних технологій, монокристалів, штучних алмазів, у дослідженнях із матеріалознавства, надтвердих матеріалів і технологій зварювання, у фундаментальних дослідженнях з математики, теоретичної фізики, біології, хімії, медицині. Науковці України беруть участь у міжнародних програмах (космічні програми «Морський старт», «Глобалстар», «Спектр», «Марс – 96», «Шатл – 97», «Океан», «Природа»), створили та забезпечують діяльність вітчизняної дослідницької станції в Антарктиді.

У незалежній Україні відкрито нові наукові інститути української археографії, сходознавства, української мови, народознавства, українознавства тощо. Активність розвитку вітчизняної історичної науки відбиває уведення до наукового обігу праць істориків діаспори Д. Дорошенка, О. Субтельного, Н. Полонської-Василенко, праці О. Кульчицького, Є. Сверстюка, П. Толочка, Ф. Турченка та ін.

Проте на розвитку науки негативно позначилися реструктуризація управління економікою, перехід підприємств у приватну власність, виїзд у 1992 – 1996 рр. за кордон значної кількості науковців і скорочення державного фінансування

Характерним для культури сучасної України є відновлення значення та активізація релігійного життя. Конституцією України громадянам гарантовано свободу совісті й віросповідання за умов відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Релігійне життя в сучасній Україні позначено плюралізмом – діють Українська православна церква Київського патріархату, Українська православна церква Московського патріархату, Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква, римо-католицька церква, протестантська церква (баптисти, адвентисти

сьомого дня, ієговісти тощо), зберігає значимість іудаїзм та іслам, поширені культури (РУН-віра, кришнаїтство, буддизм) тощо.

Скорочення мережі традиційних клубних закладів, інтенсивний розвиток системи приватних клубів, поширення нових форм самодіяльності тощо характеризують зміни в системі культурно-масової роботи.

Реформування сфери культури ґрунтується на розроблених і затверджених регіональних програмах розвитку культури. Ними передбачено комплекс заходів щодо забезпечення повноцінного функціонування клубних закладів, в яких сьогодні діють понад 90 тисяч аматорських творчих колективів.

У 1990-х рр. зменшилася кількість бібліотек, скоротилися їх фінансування та фонди. Ситуація змінюється завдяки Державній програмі розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 рр. та постановам Кабінету Міністрів України «Про соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками», «Національній програмі збереження бібліотечних і архівних фондів», програмі створення загальнодержавної цілісної автоматизованої інформаційно-бібліотечної системи.

Ліквідація в 1992 р. державного об'єднання «Укркнига» активізувала видання й продаж комерційної книгопродукції, створення багатьох малих недержавних видавництв, приватних книготорговельних фірм, поліграфічних підприємств тощо. Завдяки діяльності Спілки письменників України та періодичним виданням відбулося повернення українській спільноті творів Б. Лепкого, Г. Чупринки, М. Зерова, М. Куліша, В. Винниченка, М. Драй-Хмари, Г. Михайличенка, В. Симоненка, В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка та ін., побачили світ мистецтвознавчі розвідки, присвячені творчості М. Бойчука, Н. Онацького, О. Заливахи, І. Марчука, А. Антонюка, Ф. Гуменюка та ін., історичні дослідження М. Брайчевського, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Ф. Шевченка, Д. Яворницького, М. Грушевського тощо.

Важливе значення для сучасного українського суспільства мало видання творів сучасних та раніше заборонених українських письменників – Ю.

Щербака, І. Драча, Л. Костенко, В. Шевчука, Є. Гуцала, М. Вінграновського, В. Дрозда, Р. Федорова, Р. Іваничука, М. Руденка, І. Дзюби, письменників української діаспори Є. Маланюка, Т. Осьмачки, І. Багряного тощо, а також О. Теліги, О. Ольжича (Кандиби).

В інтенсифікації культурних контактів України, процесу активного входження української культури у світовий культурний простір значну роль відіграли такі громадські організації та національно-культурні об'єднання та фонди, як український фонд «Відродження», благодійний фонд «Літературна скарбниця» при Спільці письменників України, Український фонд підтримки культури, фонди ім. М. Грушевського, «Центр сучасного мистецтва», «Деметра», «Мистецьке березілля», фонд розвитку історичних досліджень тощо.

Потужним сучасним науково-методичним і культурно-просвітницьким закладом, який об'єднує фахівців з історії, філософії, соціології, права, народознавства, визначних діячів літератури і мистецтва є Український центр духовної культури, при якому діє «Літературна світлиця», «Музична вітальня», літературно-музичний театр «Біля Святої Софії», дискусійний клуб «Інтелект України. Проблеми пошуку оптимальних форм розвитку демократичного суспільства». Центром видано унікальні літературні серії – «Духовні скарби України» (у 50 т.), «Український історичний роман» (у 30 т.), «Українська соціологічна думка» (у 15 т.), «Історія релігії в Україні» (у 10 т.).

Неоднозначного вираження в культурі сучасної України набули тенденції глобалізації, які виявилися не тільки в осмисленні сучасного світового надбання, а й в насиченні вітчизняного культурного простору продукцією «кітчевої» масової культури, що містить у собі загрозу деформації національної системи цінностей

Українське мистецтво кін. ХХ – поч. ХХІ ст.

Українське мистецтво межі ХХ – ХХІ ст позначено розмаїттям і новаційністю, появою недержавних форм організації мистецького життя (товариство «Шлях», літературні об'єднання «Бу-Ба-Бу», «Нова дегенерація»,

Творча корпорація «Лір-Артіль», Мистецько-літературні об'єднання «Січкаря» і «Трипілля», Спілка критиків та істориків мистецтва тощо), недержавних засобів масової інформації, вільних у виборі власних художніх і комерційних пріоритетів.

За нових умов художній простір України наповнився літературними, музичними, театральними, кінематографічними фестивалями та численними мистецькими конкурсами.

Характерними рисами художньої культури стали: тенденції комерціалізації, орієнтації на фінансовий успіх, панування розважального начала, змістовної «заниженості», «спрощення» засобів виразності; тяжіння до активного діалогу зі світовим художнім доробком. Однією з найбільш показових ознак мистецтва сучасної України є орієнтація на новаційність, яка обумовила опанування таких нових форм і явищ, як електронна музика, хепенінг, перформанс, реаліті-шоу, комп'ютерні та 3-D технології. Водночас новаційність мала й негативний вимір унаслідок насичення художнього простору жанрами трилеру, блокбастеру, «мильної опери», течіями молодіжної музичної субкультури, творами відверто зниженого змісту. Характерним для художньої культури сучасної України є її диференціація на елітарну, що позиціонує себе як атрибут високого соціального статусу або мистецтво для «інтелектуалів», та масову, що тяжіє до «спрощення», інколи примітиву.

У мистецтві сучасної України виявляється й тяжіння до відродження художньої спадщини нації, «повернення» творів В. Винниченка, М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, В. Стуса, В. Сильвестрова, Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Загорцева та ін.

В українській літературі яскраво відрізняються орієнтації творчості старшого покоління митців, яке орієнтовано на збереження традицій (Б. Олійник, Ю. Мушкетик, П. Загребельний, Р. Іваничук, Є. Гуцало, О. Гончар, А. Дімаров, Ю. Щербак, В. Яворівський, І. Чендей, В. Дрозд, Л. Костенко, І. Драч, Д. Сапеляк та ін.), та середнього й молодшого (В. Герасим'юк,

С. Процюк, І. Малкович, Ю. Гудзь, А. Курков, Ю. Андрухович, О. Лишега, І. Андрусяк, В. Неборак, О. Ірванець, Ю. Іздрик, Б. Жолдак, О. Забужко, С. Жадан, І. Карпа, К. Москалець, Ю. Винничук, Т. Прохасько, С. Андрухович, Є. Кононенко та ін.), які тяжіють до оновлення образності, тематики та мови, осмислення неоднозначного буття сучасної молодої людини, зміни її ціннісних орієнтирів, експерименталізму, епатажності.

Актуальними в сучасній українській літературі є осмислення специфіки українського менталітету, повернення до національних духовних здобутків, осягнення значущості виховання та соціалізації людини, історичної та патріотичної тематики (втілена у творах Р. Іваничука, Р. Федорова, М. Вінграновського, П. Загребельного та ін.), переосмислення раніше «закритих» сторінок вітчизняної історії, до проблем духовного зубожіння та високого громадянського покликання сучасної людини (у творах П. Мовчана, І. Драча, Д. Павличка, Л. Костенко), опанування нових жанрів - фентезі (Г. Пагутяк, М. і С. Дяченки), соціального роману (Ю. Андрухович), молодіжної повісті та роману (С. Жадан), трилеру (Л. Дереш) тощо.

Особливо значимою в художній панорамі сьогодення є публіцистика (І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Яворівський, І. Драч, О. Забужко, Ю. Андрухович), в якій порушуються питання буття української мови, відродження духовності, мети буття української спільноти, збереження вітчизняної культурної спадщини тощо.

Постмодерністські орієнтації забарвлюють творчість Ю. Іздрика, Т. Прохаська, О. Забужко, С. Жадана, А. Бондаря, В. Цибулька, груп «Бу-Ба-Бу» та «Київська іронічна школа» (В. Діброва, Б. Жолдак, Л. Подерев'янський), які вирізняються іронією, тяжінням до видовищного поетичного шоу, китчевістю, використанням сленгу, певною пародійністю й критичним ставленням до класики. Нову так звану «жіночу» прозу та поезію репрезентує творчість М. Савки, М. Кіяновської, Б. Матіяш, Є. Кононенко, М. Матіос, Л. Гонтарук, І. Карпи, І. Роздобудько, О. Забужко. Розвиток

дитячої літератури пов'язаний із творчістю Р. Скіби, І. Андрусяка, І. Роздобудько, І. Малковича, Ю. Вінничука, І. Калинця та ін.

В українській сучасній музиці наявним є повернення до релігійної тематики (Л. Дичко, В. Камінський, М. Скорик, І. Щербаков, В. Рунчак, Є. Станкович, Ю. Ланюк, В. Степурко), яка поєднується з історичною тематикою (В. Птушкін, Є. Станковичтощо), до фольклору (Ю. Ланюк, О. Яковчук, Я. Лапинський, В. Губа). У жанрі симфонії активно працюють (часто в синтезі із жанрами ораторії, кантати, меси, балету тощо) Л. Колодуб, Є. Станкович, В. Золотухін, В. Губаренко, І. Щербаков, у сфері камерної, зокрема програмної, музики – В. Сильвестров, Є. Станкович, Л. Колодуб, В. Шумейко, В. Камінський, М. Денисенко, М. Скорик, І. Карабиць, О. Костін, В. Губа, В. Золотухін тощо, у жанрі опери – Л. Колодуб, В. Губаренко, М. Скорик, камерної опери – В. Губаренко, К. Цепколенко, О. Козаренко. Новаційність і експерименталізм вирізняють твори С. Зажитька, М. Ковалінаса, О. Козаренка, Ю. Ланюка, К. Цепколенко. Національно-історична тематика є характерною для сучасного українського балету (у творчості Є. Станковича та О. Козаренка).

Сучасний вітчизняний театр вирізняється: наявністю «салонного», демократичного, елітарного, та «неофіційного» – альтернативного різновидів; численністю студій; «малих сцен», експериментальних, камерних, антрепризних театрів; першістю режисерського бачення твору; оновленням репертуару, зокрема уведенням у репертуар творів сучасних вітчизняних драматургів (В. Босовича, Я. Стельмаха, О. Ірванця, О. Погребинської, Н. Ворожбит та ін.); тяжінням до експериментальних інтерпретацій світової класики; значущістю національної класичної драматургії. У розвитку національного сучасного театру велику роль відіграють представники старшого режисерського покоління – В. Грипич, С. Данченко, Ф. Стригун, Е. Митницький, О. Барсегян, В. Малахов, та середнього й молодшого – І. Борис, С. Мойсєєв, В. Денисенко, О. Ліпцин, П. Ластівка, А. Жолдак, В. Більченко, А. Віднянський, Д. Лазорко,

Ю. Одинокий, Д. Богомазов, В. Кучинський, С. Пасічник, Л. Садовський та ін. На вітчизняну драматургічну спадщину орієнтується і ляльковий театр. Прагнення повернутися до національних витоків відбилося у відродженні традицій вертепного театру.

Синтез фольклору і професійних здобутків театру демонструє Центр сучасного мистецтва «Дах» (на чолі з В. Троїцьким), фестиваль музичних перформансів та інсталяцій «Новий звук», фестивалі «Курбалесія» і «Тижні німецької культури».

Наслідками обмеження фінансування кінематографу та уваги до нього з поч. 1990-х рр. стали руйнація системи кінопрокату, припинення діяльності вітчизняних студій та «засилля» іноземної продукції сумнівного гатунку. Новий український кінематограф спирається на історичну тематику – у стрічках Ю. Ілленка, В. Савельєва, М. Мащенко, О. Саніна, О. Янчука), тематику позачасової значимості духовних цінностей та згубності їх втрати – у фільмах В. Тихого, А. Бенкендорфа, Є. Нейман, І. Волошина, тему неоднозначності життя людини – у стрічках О. Кірієнка та О. Шапіро, а також Р. Балаяна, І. Ноябрьова, О. Кірієнка та ін.). Значні досягнення вітчизняного кінематографу відбивають фільми М. Вроди, С. Буковського, К. Муратової, М. Кондратьєвої, анімаційні стрічки О. Педана, С. Ковалю, Е. Кірича, зарубіжні нагороди українських кіномитців (зокрема К. Муратової, С. Лозниці).

Значущість сакральних традицій та тематики у сучасному українському образотворчому мистецтві демонструє творість Т. Недошовенко, М. Химича, Н. Бондаренко, О. Жолудя, В. Грищаненка, О. Поступного, графіків А. Чебикіна, В. Ігуменцева та ін.

Реалістичні тенденції визначають творчі світи таких живописців, як: Т. Яблонська, А. Константинопольський, В. Гольба, В. Сингаївський, В. Сидоренко, О. Шило, В. Куліков; графіків – А. Чебикін, В. Ігуменцев, О. Мартинець, О. Векленко, Б. Бойко; скульпторів – Л. Бавер, З. Федик, В. Одрехівський, О. Табатчиков, Г. Кудлаєнко, В. Петрів та ін., єднання реалістичних і постмодерністських орієнтацій - творчість В. Сидоренка,

А. Антонюка, І. Марчука, В. Гонтарова. інсталяції скульптора О. Рідного, графіка П. Макова. Водночас українські живописці спрямовані на створення власних новітніх унікальних творчих спрямувань (А. Анд, Є. Лещенко), постмодерністський гротеск та іронію (С. Поярков, скульптор О. Пінчук), опанування новітніх явищ – графіті, інсталяції. Не втратили значущості в сучасному українському образотворчому мистецтві народні джерела (у творчості таких майстрів, як А. Антонюк, Л. Жоголь, М. Тимченко, П. Цвілик, І. Гончар, О. Рапай тощо).

Велику роль у сучасному художньому житті відіграють недержавні творчі об'єднання художників, численні муніципальні та приватні галереї («Пінчук Арт Центр» у Києві, Муніципальна галерея та галерея «АВЕК» у Харкові та ін).

Таким чином, характерними рисами культури сучасної України є: зміни ціннісних орієнтирів і духовних спрямувань, переосмислення власної історії, утвердження національної ідентичності, відновлення значимості релігійного життя та його активізація, вдосконалення системи освіти, спрямування її на інтеграцію в міжнародну освітню систему, розвиток усіх основних галузей і напрямів науки, культурна глобалізація тощо.

Українське мистецтво 1990 — поч. ХХІ ст. характеризується: збереженням традицій, осмисленням значущості художньої спадщини; потягом до експерименталізму, оновлення мови мистецтва, його тематичного, жанрового та образного кола; насиченням репертуару світовою класикою та сучасним художнім надбанням; орієнтацією на нові, мобільні, ідеологічно вільні форми організації художнього життя (фестивалі) та колективів митців (об'єднання, студії, антрепризи тощо); насиченням новими явищами (перформанс, хепенінг, інсталяції тощо); прагненням «входження» у світовий художній контекст при повноті збереження національної неповторності.